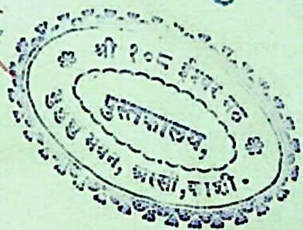

श्री १०८
पुस्तकालय,
भवन,

उपदेशसाहस्री ॥ ३२ ॥

(गद्यप्रबन्धः प्रथमोभागः ।)

शिष्यप्रतिबोधविधिप्रकरणम् १

रमात्मने नमः॥ अथ मोक्षसाधनोपदेशविधिं व्याख्या-
मुमुक्षूणां श्रद्दधानानामर्थिनामर्थाय ॥ १ ॥ तदिदं
धनं ज्ञानं साधनसाध्यादनित्यात्सर्वस्माद्विरक्ताय त्यक्त-
लोकैषणाय प्रतिपन्नपरमहंसपारिव्राज्याय शमदमदया-
य शास्त्रप्रसिद्धशिष्यगुणसंपन्नाय शुचये ब्राह्मणाय
उपसन्नाय शिष्याय जातिकर्मवृत्तविद्याऽभिजनैः परी-
ब्रूयात् पुनः पुनः यावद्ग्रहणं दृढीभवति ॥ २ ॥ श्रु-
परीक्ष्य लोकान्', 'तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्—' इति । दृढ-
हि विद्या आत्मनः श्रेयसे संतत्यै च भवति । विद्या-
ध प्राप्यनुग्रहाय भवति नौरिव नदीं तितीर्षोः । शास्त्रं
प्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यात्
ततो भूयः' इति । अन्यथा च ज्ञानप्राप्त्यभावात्—
र्यवान् पुरुषो वेद', 'आचार्याद्धैव विद्या विदिता',
र्यः प्लावयिता' सम्यग्ज्ञानं प्लव इहोच्यते । इत्यादिश्रु-
, 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं' इत्यादिस्मृतेश्च ॥ ३ ॥ शिष्यस्य
हणं च लिङ्गैर्बुध्वा अग्रहणे हेतून् अधर्म—लौकिक—प्रमा-
त्यानित्यविवेकविषयासंजातदृढपूर्वश्रुतत्व—लोकचिन्ता-
—जात्याद्यभिमानादीन् तत्प्रतिपक्षैः श्रुतिस्मृतिविहितैः
येत् अक्रोधादिभिरहिंसादिभिश्च यमैः ज्ञानाविरुद्धैश्च
: ॥ ४ ॥ अमानित्वादिगुणं च ज्ञानोपायं सम्यक् ग्राह-
॥ ५ ॥ आचार्यस्तूहापोहग्रहणधारणशमदमदयानुग्रहादि-

संपन्नो लब्धागमो दृष्टादृष्टभोगेष्वनासक्तः त्यक्तसर्वकर्मसाधनो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितोऽभिन्नवृत्तो दम्भदर्पकुहकशाठ्यमायामात्सर्यानृताहंकारममत्वादिदोषवर्जितः केवलपरानुग्रहप्रयोजनो विद्योपयोगार्थी पूर्वमुपदिशेत्—'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्', 'यत्र नान्यत्पश्यति', 'आत्मैवेदं सर्वम्', 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्', 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्याद्याः आत्मैक्यप्रतिपादनपराः श्रुतीः ॥ ६ ॥ उपदिश्य च ग्राहयेत् ब्रह्मणो लक्षणम्—'य आत्माऽपहतपाप्मा', यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म', 'योऽशनायापिपासे', 'नेति नेति', 'अस्थूलमनणु', 'स एष नेति', 'अदृष्टं द्रष्टृ',' विज्ञानमानन्दम्', 'सत्यं ज्ञानमनन्तम्', 'अदृश्येऽनात्म्ये', 'स वा एष महानज आत्मा', 'अप्राणो ह्यमनाः', 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः', 'विज्ञानघन एव', 'अनन्तरमबाह्यम्', 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्','आकाशो वै नाम' इत्यादिश्रुतिभिः ॥७॥ स्मृतिभिश्च—'न जायते म्रियते वा', 'नादत्ते कस्यचित्पापम्', 'यथाऽऽकाशस्थितो नित्यम्', 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'न सत्तन्नासदुच्यते' 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्', 'समं सर्वेषु भूतेषु', 'उत्तमः पुरुषः' इत्यादिभिः श्रुत्युक्तलक्षणाविरुद्धाभिः परमात्मासंसारित्वप्रतिपादनपराभिः तस्य सर्वेणानन्यत्वप्रतिपादनपराभिश्च ॥ ८ ॥ एवं श्रुतिस्मृतिभिः गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तितीर्षुं पृच्छेत् कस्त्वमसि सोम्येति ॥ ९ ॥ स यदि ब्रूयात्—ब्राह्मणपुत्रः अदोन्वयः ब्रह्मचार्यासम्—गृहस्थो वा, इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राट् संसारसागरात् जन्ममृत्युमहाग्राहात् उत्तितीर्षुरिति ॥ १० ॥ आचार्यो ब्रूयात् इहैव तव सोम्य मृतस्य

शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावं वापद्यते तत्र कथं संसारादुद्धर्तुमिच्छसीति। नहि नद्याः अवरे कूले भस्मीभूते नद्याः पारं तरिष्यसीति ॥ ११ ॥ स यदि ब्रूयात् अन्योऽहं शरीरात्। शरीरं तु जायते म्रियते वयोभिरद्यते शस्त्राग्न्यादिभिश्च विनाश्यते व्याध्यादिभिश्च प्रयुज्यते। तस्मिन् अहं स्वकृतधर्माधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्टः पुनःपुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरान्तरं यास्यामि पूर्वनीडविनाशे पक्षीव नीडान्तरम्, एवमेवाहमनादौ संसारे देवमनुष्यतिर्यङ्निरयस्थानेषु स्वकर्मवशादुपात्तमुपात्तं शरीरं त्यजन् नवं नवं च अन्यदुपाददानो जन्ममरणप्रबन्धचक्रे घटीयन्त्रवत् स्वकर्मणा भ्राम्यमाणः क्रमेणेदं शरीरमासाद्य संसारचक्रभ्रमणात् अस्मान्निर्विण्णो भगवन्तमुपसन्नोऽस्मि संसारचक्रभ्रमणप्रशमाय। तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः शरीराणि आगच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासांसीव पुरुषस्येति ॥ १२ ॥ आचार्यो ब्रूयात् साध्ववादीः सम्यक्पश्यसि कथं मृषाऽवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासम्, गृहस्थो वा इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राडिति ॥ १३ ॥ तं प्रति ब्रूयादाचार्यः स यदि ब्रूयात्—भगवन्, कथमहं मृषाऽवादिषमिति ॥ १४ ॥ यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय इत्यादिना वाक्येनेति ॥ १५ ॥ स यदि पृच्छेत् कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं, कथं वा अहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति ॥ १६ ॥ आचार्यो ब्रूयात् शृणु सोम्य, यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जितः इत्युक्त्वा तं स्मारयेत्—स्मर्तुमर्हसि सोम्य, परमात्मानं सर्वात्मानं

यथोक्तलक्षणं श्रावितोऽसि 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादिभिः श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च । लक्षणं च तस्य श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च ॥ १७ ॥ लब्धपरमात्मलक्षणस्मृतये ब्रूयात्—योऽसावाकाशनामा नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतः अशरीरः अस्थूलादिलक्षणः अपहतपाप्मादिलक्षणश्च सर्वैः संसारधर्मैः अनागन्धितः 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म', 'य आत्मा सर्वान्तरः', 'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता' नित्यविज्ञानस्वरूपः 'अनन्तरः अबाह्यः विज्ञानघन एव' परिपूर्णः आकाशवत् अनन्तशक्तिः आत्मा सर्वस्य अशनायादिवर्जितः आविर्भावतिरोभाववर्जितश्च स्वात्मविलक्षणयोः नामरूपयोः जगद्बीजभूतयोः स्वात्मस्थयोः तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीययोः स्वयंवेद्ययोः सद्भावमात्रेणाचिन्त्यशक्तित्वाद्व्याकर्ता अव्याकृतयोः ॥ १८ ॥ ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे तस्मादेतस्मादात्मन आकाशनामाकृती संवृत्ते । तच्चाकाशाख्यं भूतमनेन प्रकारेण परमात्मनः संभूतं प्रसन्नादिव सलिलान्मलमिव फेनम् । न सलिलं न च सलिलादत्यन्तभिन्नं फेनम् । सलिलव्यतिरेकेणादर्शनात् । सलिलं तु स्वच्छं अन्यत्फेनान्मलरूपात् । एवं परमात्मा नामरूपाभ्यामन्यः फेनस्थानीयाभ्यां शुद्धः प्रसन्नः तद्विलक्षणः ते नामरूपे अव्याकृते सती व्याक्रियमाणे फेनस्थानीये आकाशनामाकृती संवृत्ते ॥ १९ ॥ ततोऽपि स्थूलभावमापद्यमाने नामरूपे व्याक्रियमाणे वायुभावमापद्येते ततोऽप्यग्निभावं अग्नेरब्भावं ततः पृथ्विभावं इत्येवंक्रमेण पूर्वपूर्वानुप्रवेशेन पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यन्तान्युत्पन्नानि । ततः पञ्चमहाभूतगुणविशिष्टा पृथ्वी । पृथ्व्याश्च पञ्चा-

त्मभ्यो व्रीहियवाद्या ओषधयो जायन्ते ताभ्यो भक्षिताभ्यो लोहितं च शुक्रं च स्त्रीपुंसशरीरसंबन्धि जायते । तदुभयमृतुकाले अविद्याप्रयुक्तकामखजनिर्मथनोद्धृतं मन्त्रसंस्कृतं गर्भाशये निषिच्यते । तत्स्वयोनिरसानुप्रवेशेन विवर्धमानं गर्भीभूतं नवमे दशमे वा मासि संजायते ॥ २० ॥ तज्जातं लब्धनामाकृतिकं जातकर्मादिभिः मन्त्रसंस्कृतं पुनः उपनयनसंस्कारयोगेन ब्रह्मचारिसंज्ञं भवति। तदेव शरीरं पत्नीयोगसंस्कारयोगेन गृहस्थसंज्ञं भवति । तदेव वनस्थसंस्कारेण तापससंज्ञं भवति। तदेव क्रियाविनिवृत्तिनिमित्तसंस्कारेण परिव्राट्संज्ञं भवति। इत्येवं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरम् ॥ २१ ॥ मनश्चेन्द्रियाणि च नामरूपात्मकान्येव 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥ कथं चाहं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्येतच्छृणु । योऽसौ नामरूपयोर्व्याकर्ता नामरूपधर्मविलक्षणः स एव नामरूपे व्याकुर्वन् सृष्ट्वेदं शरीरं स्वयं संस्कारधर्मवर्जितो नामरूपे इह प्रविष्टः अन्यैरदृष्टः स्वयं पश्यन् तथाऽश्रुतः शृण्वन्—अमतो मन्वानो—अविज्ञातो विजानन् 'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते' इति । अस्मिन्नर्थे श्रुतयः सहस्रशः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्', 'स एष इह प्रविष्टः', 'एष त आत्मा', 'स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत', 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा', 'सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' इत्याद्याः ॥ २३ ॥ स्मृतयोऽपि 'आत्मैव देवताः सर्वाः', 'नवद्वारे पुरे देही', 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'समः सर्वेषु भूतेषु', 'उपद्रष्टानुमन्ता

च', 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः', 'अशरीरं शरीरेषु' इत्याद्याः । तस्मात् जात्यन्वयसंस्कारवर्जितस्त्वमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥ स यदि ब्रूयात्—अन्य एवाहमज्ञः सुखी दुःखी बद्धः संसारी—अन्योऽसौ मद्विलक्षणः असंसारी देवः तमहं बल्युपहारनमस्कारादिभिः वर्णाश्रमकर्मभिश्चाराध्य संसारसागरादुत्तितीर्पुरस्मि कथमहं स एवेति ॥ २५ ॥ आचार्यो ब्रूयात्—'नैवं सोम्य, प्रतिपत्तुमर्हसि प्रतिषिद्धत्वाद्भेदप्रतिपत्तेः' कथं प्रतिषिद्धा भेदप्रतिपत्तिरित्यत आह—'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद', 'ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इत्येवमाद्या ॥ २६ ॥ एता एव श्रुतयो भेदप्रतिपत्तेः संसारगमनं दर्शयन्ति ॥ २७ ॥ अभेदप्रतिपत्तेश्च मोक्षं दर्शयन्ति सहस्रशः 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति परमात्मभावं विधाय 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' इत्युक्त्वा 'तस्य तावदेव चिरम्' इति मोक्षं दर्शयन्त्यभेदविज्ञानादेव सत्याभिसंधस्यातस्करस्येव दाहाद्यभाववत् संसाराभावं दर्शयन्ति दृष्टान्तेन—भेददर्शनादसत्याभिसंधस्य संसारगमनं दर्शयन्ति तस्करस्येव दाहादिदृष्टान्तेन ॥ २८ ॥ 'त इह व्याघ्रो वा' इत्यादिना च अभेददर्शनात् 'स स्वराट् भवति' इत्युक्त्वा तद्विपरीतेन भेददर्शनेन संसारगमनं दर्शयन्ति—'अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्ये राजानस्तेऽक्षय्यलोका भवन्ति' इति प्रतिशाखम् । तस्मात् मृषैवैवमवादीः ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयः संसारी परमात्मविलक्षण इति ॥२९॥ तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्भेददर्शनस्य भेदविषयत्वाच्च कर्मोपादानस्य कर्मसाधनत्वाच्च यज्ञोपवीतादेः कर्मसाधनोपादानस्य परमात्माऽभेदप्रतिपत्त्या प्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । कर्मणां

तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमात्माभेदप्रतिपत्तिविरुद्धत्वात्। संसारिणो हि कर्माणि विधीयन्ते तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि। न परमात्मनोऽभेददर्शिनः। भेददर्शनमात्रेण च ततोऽन्यत्वम्॥३०॥यदि कर्माणि कर्तव्यानि न निवर्तयिपितानि कर्मसाधनासंबन्धिनः कर्मनिमित्तजात्याश्रमाद्यसंबन्धिनश्च परमात्मनश्च आत्मनैवाभेदप्रतिपत्तिं नावक्ष्यत् 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादिभिर्निश्चितरूपैर्वाक्यैः, भेदप्रतिपत्तिनिन्दां च नाभ्यधास्यत् 'एप नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य', 'अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन, अत्र स्तेनोऽस्तेनः' इत्यादिना ॥ ३१ ॥ कर्मासंबन्धिस्वरूपत्वं कर्मनिमित्तवर्णाद्यसंबन्धरूपतां च नाभ्यधास्यत् कर्माणि च कर्मसाधनानि च यज्ञोपवीतादीनि यद्यपरितित्याजयिपितानि तस्मात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यं मुमुक्षुणा परमात्माऽभेददर्शनविरोधात् आत्मा च पर एवेति प्रतिपत्तव्यो यथाश्रुत्युक्तलक्षणः ॥३२ ॥ स यदि ब्रूयात् भगवन्, दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदना–अशनायादिनिमित्तं च प्रत्यक्षं दुःखं मम । परश्चायमात्मा, 'अयमात्माऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सर्वगन्धरसवर्जितः' श्रूयते सर्वश्रुतिपु स्मृतिपु । कथं तद्विलक्षणः अनेकसंसारधर्मसंयुक्तः परमात्मानमात्मत्वेन च मां संसारिणं परमात्मत्वेन अग्निमिव शीतत्वेन प्रतिपद्येयम् । संसारी च सन् सर्वाभ्युदयनिःश्रेयससाधने अधिकृतः अभ्युदयनिःश्रेयससाधनानि कर्माणि तत्साधनानि च यज्ञोपवीतादीनि कथं परित्यजेयमिति ॥ ३३ ॥ तं प्रति ब्रूयात्–यदवोचो दह्यमाने छिद्यमाने वा देहे प्रत्यक्षा वेदनोपलभ्यते ममेति तदसत्। कस्मात् । दह्यमाने

छिद्यमान इव वृक्षे उपलब्धुरुपलभ्यमाने कर्मणि शरीरे दाहच्छेदवेदनाया उपलभ्यमानत्वात् दाहादिसमानाश्रयैव वेदना। यत्र हि दाहः छेदो वा क्रियते तत्रैव व्यपदिशति दाहादिवेदनां लोकः न वेदनां दाहाद्युपलब्धरीति । कथं । क ते वेदनेति पृष्टः शिरसि मे वेदना उरसि उदरे इति वा यत्र दाहादिस्तत्रैव व्यपदिशति न तूपलब्धरीति । यद्युपलब्धरि वेदना स्यात् वेदनानिमित्तं वा दाहच्छेदादि वेदनाश्रयत्वेनोपदिशेद्दाहाद्याश्रयवत् ॥ ३४ ॥ स्वयं च नोपलभ्येत चक्षुर्गतरूपवत् । तस्मात् दाहच्छेदादिसमानाश्रयत्वेन उपलभ्यमानत्वाद्दाहादिवत् कर्मभूतैव वेदना । भावरूपत्वाच्च साश्रया तण्डुलपाकवत् । वेदनासमानाश्रय एव तत्संस्कारः । स्मृतिसमानकाल एवोपलभ्यमानत्वात् वेदनाविषयः । तन्निमित्तविषयश्च द्वेषोऽपि संस्कारसमानाश्रय एव। तथा चोक्तम् 'रूपसंस्कारतुल्याऽधी रागद्वेषौ भयं च यत् । गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाताशुद्धोऽभयः सदा' ॥ ३५ ॥ किमाश्रयाः पुनः रूपादिसंस्कारादय इति । उच्यते । यत्र कामादयः । क पुनस्ते कामादयः 'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादिश्रुतेः बुद्धावेव । तत्रैव रूपादिसंस्कारादयोऽपि 'कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदये' इति श्रुतेः—'कामा येऽस्य हृदि श्रिताः', 'तीर्णो हि यदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य', 'असङ्गो ह्ययम्', 'तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दाः' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'अविकार्योऽयमुच्यते', 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' इत्यादि । इच्छाद्वेषादि च क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्मो नात्मन इति स्मृतिभ्यश्च कर्मस्थैवाशुद्धिः नात्मस्था इति ॥ ३६ ॥ अतो रूपादिसंस्काराद्यशुद्धिसंबन्धाभावात् न पर-

सादात्मनो विलक्षणस्त्वमिति प्रत्यक्षादिविरोधाभावात् युक्तं पर एवात्माऽहमिति प्रतिपत्तुम्—'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि', 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्', 'अहमेवाऽधस्तात्', 'आत्मैवाऽधस्तात्', 'सर्वमात्मानं पश्येत्' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैव', 'इदं सर्वं यदयमात्मा', 'स एषोऽकलः', 'अनन्तरमबाह्यम्', 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः', 'ब्रह्मैवेदम्', 'एतया द्वारा प्रापद्यत', 'प्रज्ञानस्य नामधेयानि', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'तस्माद्वा', 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्', 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी', 'अशरीरं शरीरेषु', 'न जायते म्रियते', 'स्वप्नान्तं जागरितान्तम्', 'स म आत्मेति विद्यात्', 'यस्तु सर्वाणि भूतानि', 'तदेजति तन्नैजति', 'वेनस्तत्पश्यन्', 'तदेवाग्निः', अहं मनुरभवं सूर्यश्च', 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्', 'सदेव सोम्य', 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ३७ ॥ स्मृतिभ्यश्च—'पूः प्राणिनः सर्वगुहाशयम्', 'आत्मैव देवताः', 'नवद्वारे पुरे', 'समं सर्वेषु भूतेषु', 'विद्याविनयसंपन्ने', 'अविभक्तं विभक्तेषु', 'वासुदेवः सर्वम्' इत्यादिभ्यः एक एवात्मा परं ब्रह्म सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्त्वमिति सिद्धम् ॥ ३८ ॥ स यदि ब्रूयात् यदि भगवन्, 'अनन्तरोऽबाह्यः' 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' 'कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' सैन्धवघनवदात्मा सर्वमूर्तिभेदवर्जितः आकाशवदेकरसः तर्हि किमिदं दृश्यते श्रूयते वा साध्यं साधनं वा साधकश्चेति श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धं वादिशतविप्रतिपत्तिविषय इति ॥ ३९ ॥ आचार्यो ब्रूयात्—अविद्याकृतमेतद्यदिदं दृश्यते श्रूयते वा, परमार्थतस्त्वेक एवात्मा अविद्यादृष्टेः अनेकवत् आभासते, तिमिरदृष्ट्या अनेकचन्द्रवत् 'यत्र वा अन्यदिव

स्यात्', 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति', 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति', 'अथ यत्रान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम् अथ यदल्पं तन्मर्त्यमिति', 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्,' 'अन्योऽसावन्योऽहम्' इति भेददर्शननिन्दोपपत्तेरविद्याकृतं द्वैतम् 'एकमेवाऽद्वितीयम्,' 'यत्र त्वस्य', 'को मोहः कः शोकः' इत्याद्येकत्वविधिश्रुतिभ्यश्चेति ॥ ४० ॥ यद्येवं भगवन्, किमर्थं श्रुत्या साध्यसाधनादिभेद उच्यते उत्पत्तिः प्रलयश्चेति ॥ ४१ ॥ अत्रोच्यते–अविद्यावत उपात्तशरीरादिभेदस्य इष्टानिष्टयोगिनमात्मानं मन्यमानस्य साधनैरेवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविवेकमजानतः इष्टप्राप्तिं चानिष्टपरिहारं चेच्छतः शनैस्तद्विषयमज्ञानं निवर्तयितुं शास्त्रं न साध्यसाधनादिभेदं विधत्ते । अनिष्टरूपः संसारो हि स इति तद्भेददृष्टिमेवाविद्यां संसारमुन्मूलयति उत्पत्तिप्रलयाद्येकत्वोपपत्तिप्रदर्शनेन ॥ ४२ ॥ अविद्यायामुन्मूलितायां श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः 'अनन्तरमबाह्यम्', 'सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः', 'सैन्धवघनवत्', 'प्रज्ञानघन एवैक आत्मा', 'आकाशवत्परिपूर्णः' इत्यत्रैव एका प्रज्ञाप्रतिष्ठा परमार्थदर्शिनो भवति न साध्यसाधनोत्पत्तिप्रलयादिभेदेन अशुद्धिगन्धोऽभ्युपपद्यते ॥ ४३ ॥ तच्चैतत् परमार्थदर्शनं प्रतिपत्तुमिच्छता वर्णाश्रमाद्यभिमानकृतपाङ्क्तरूप–पुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं कर्तव्यम् । सम्यक्प्रत्ययविरोधात्तदभिमानस्य भेददर्शनप्रतिषेधार्थोपपत्तिश्चोपपद्यते । नह्येकस्मिन्नात्मन्यसंसारित्वबुद्धौ शास्त्रन्यायोत्पादितायां तद्विपरीता बुद्धिर्भवति नह्यग्नौ शीतत्वबुद्धिः शरीरे वा अजरामरणबुद्धिः । तस्मादवि-

द्याकार्यत्वात् सर्वकर्मणां तत्साधनानां च यज्ञोपवीतादीनां परमार्थदर्शननिष्ठेन त्यागः कर्तव्यः ॥ ४४ ॥

॥ इति शिष्यप्रतिबोधनविधिर्नाम प्रथमप्रकरणं विवृतम् ॥ १ ॥

कूटस्थाद्वयात्मबोधप्रकरणम् ॥ २ ॥

सुखमासीनं ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं कश्चिद्ब्रह्मचारी जन्ममरणलक्षणात् संसारात् निर्विण्णो मुमुक्षुः विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ—भगवन्, कथमहं संसारान्मोक्षिष्ये शरीरेन्द्रियविषयवेदनावान् जागरिते दुःखमनुभवामि तथा स्वप्नेऽनुभवामि च पुनः पुनः सुषुप्तिप्रतिपत्त्या विश्रम्य विश्रम्य, किमयमेव मम स्वभावः किंवा अन्यस्वभावस्य सतो नैमित्तिकः इति । यदि स्वभावः न मे मोक्षाशा स्वभावस्यावर्जनीयत्वात् । अथ नैमित्तिकः निमित्तपरिहारे स्यान्मोक्षोपपत्तिः ॥ ४५ ॥ तं गुरुरुवाच—शृणु वत्स, न तवायं स्वभावः । नैमित्तिकः ॥ ४६ ॥ इति उक्तः शिष्य उवाच—किं निमित्तं, किं वा तस्य निवर्तकम्, को वा मम स्वभावः यस्मिन्निमित्ते निवर्तिते नैमित्तिकाभावः रोगनिमित्तनिवृत्ताविव रोगी स्वभावं प्रपद्येयेति ॥ ४७ ॥ गुरुरुवाच—अविद्यानिमित्तं, विद्या तस्य निवर्तिका, अविद्यायां निवृत्तायां तन्निमित्ताभावात् मोक्ष्यसे जन्ममरणलक्षणात्, स्वप्नजाग्रद्दुःखं च नानुभविष्यसीति ॥ ४८ ॥ शिष्य उवाच—का सा अविद्या, किंविषया वा, विद्या च का यया स्वभावं प्रतिपद्येयेति ॥ ४९ ॥ गुरुरुवाच-त्वं परमात्मानं सन्तं असंसारिणं संसार्यहमस्मीति विपरीतं प्रतिपद्यसे, अकर्तारं सन्तं कर्तेति, अभोक्तारं सन्तं भोक्तेति, विद्यमानं च अविद्यमानमिति, इयमविद्या ॥ ५० ॥ शिष्य उवाच—यद्यप्यहं विद्य-

मानः तथापि न परमात्मा, कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो म
स्वभावः, प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः अनुभूयमानत्वात् । न अवि
द्यानिमित्तः अविद्यायाः स्वात्मविषयत्वानुपपत्तेः । अविद्य
नाम अन्यस्मिन् अन्यधर्माध्यारोपणा—यथा प्रसिद्धं रजतं प्रसि
द्धायां शुक्तिकायां, यथा प्रसिद्धं पुरुषं स्थाणावध्यारोपयत
प्रसिद्धं वा स्थाणुं पुरुषे । नाप्रसिद्धं प्रसिद्धे प्रसिद्धं चाप्रसिद्धे
नचात्मन्यनात्मानमध्यारोपयति आत्मनः अप्रसिद्धत्वात्
तथा आत्मानं अनात्मनि आत्मनोऽप्रसिद्धत्वादेव ॥ ५१
तं गुरुरुवाच—न, व्यभिचारात् । नहि वत्स, प्रसिद्धं प्रसि
एवाध्यारोपयतीति नियन्तुं शक्यम् । आत्मन्यध्यारोपणद
नात् । गौरोऽहं कृष्णोऽहमिति देहधर्मस्य अहंप्रत्ययविष
आत्मनि, अहंप्रत्ययविषयस्य च आत्मनः देहे अयमस्मी
॥ ५२ ॥ शिष्य आह—प्रसिद्ध एव तर्ह्यात्मा अहंप्रत्ययवि
यतया देहश्च अयमिति । तत्रैवंसति प्रसिद्धयोरेव देहात्मनो
तरेतराध्यारोपणात् स्थाणुपुरुषयोः शुक्तिकारजतयोरिव । त
कं विशेषमाश्रित्य भगवतोक्तं प्रसिद्धयोरितरेतराध्यारोपण
नियन्तुं न शक्यते इति ॥ ५३ ॥ गुरुराह—शृणु । स
प्रसिद्धौ देहात्मानौ नतु स्थाणुपुरुषाविव विविक्तप्रत्ययविष
तया सर्वलोकप्रसिद्धौ । कथं तर्हि नित्यमेव निरंतराविवि
प्रत्ययविषयतया । नहि अयं देहः, अयमात्मा, इति विविक्त
भ्यां प्रत्ययाभ्यां देहात्मानौ गृह्णाति यतः कश्चित् । अत
हि मोमुह्यते लोकः आत्मानात्मविषये एवमात्मा नैवमात्म
इति । इमं विशेषमाश्रित्यावोचं नैवं नियन्तुं शक्यमिति॥५४
ननु अविद्याऽध्यारोपितं यत्र यत् तदसत् तत्र दृष्टं यथा रज

शुक्तिकायां, स्थाणौ पुरुषं, रज्ज्वां सर्पः, आकाशे तलमलिनत्वमित्यादि, तथा—देहात्मनोरपि नित्यमेव निरन्तराविविक्तप्रत्ययतया इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात् तदितरेतरयोः नित्यमेव असत्त्वे स्यात् । यथा शुक्तिकादिषु अविद्याध्यारोपितानां रजतादीनां नित्यमेव अत्यन्तासत्त्वं तद्विपरीतानां च विपरीतेषु तद्वत् देहात्मनोरविद्ययैव इतरेतराध्यारोपणा कृता स्यात् । तत्रैवंसति देहात्मनोरसत्त्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टं वैनाशिकपक्षत्वात् । अथ तद्विपर्ययेण देहः आत्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितः देहस्यात्मनि सति असत्त्वं प्रसज्येत । तच्चानिष्टं प्रत्यक्षादिविरोधात् । तस्माद्देहात्मानौ नाविद्यया इतरेतरस्मिन् अध्यारोपितौ कथं तर्हि वंशस्तम्भवन्नित्यसंयुक्तौ ॥ ५५ ॥ न । अनित्यत्वपरार्थप्रसङ्गात्—संहतत्वात् परार्थत्वं अनित्यत्वं च वंशस्तम्भादिवदेव । किंच यस्तु परैर्देहेन संहतः कल्पित आत्मा स संहतत्वात् परार्थः । तेन असंहतः परोऽन्यो नित्यः सिद्धस्तावत् ॥ ५६ ॥ तस्यासंहतस्य देहे देहमात्रतया अध्यारोपितत्वेन असत्त्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गो भवति । तत्र निरात्मको देह इति वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात् ॥ ५७ ॥ न स्वत एवात्मनः आकाशस्येव असंहतत्वाभ्युगपगमात् सर्वेणासंहतः स च आत्मेति न निरात्मको देहादिः सर्वः स्यात् । तथाच आकाशं सर्वेणासंहतमिति सर्वं न निराकाशं भवति एवम् । तस्मान्न वैनाशिकपक्षप्राप्तिदोषः स्यात् ॥ ५८ ॥ यत्पुनरुक्तं देहस्यात्मन्यसत्त्वे प्रत्यक्षादिविरोधः स्यादिति । तन्न । प्रत्यक्षादिभिः आत्मनि देहस्य सत्त्वानुपलब्धेः । नह्यात्मनि कुण्डे बदरं क्षीरे सर्पिः तिले तैलं भित्तौ चित्रमिव च प्रत्यक्षा-

दिभिः देह उपलभ्यते । तस्मान्न प्रत्यक्षादिविरोधः ॥ ५९ ॥
कथं तर्हि प्रत्यक्षाद्यप्रसिद्धात्मनि देहाध्यारोपणा, देहे च
आत्मारोपणा ॥ ६० ॥ नायं दोषः । स्वभावप्रसिद्धत्वादात्म
नः । नहि कादाचित्कसिद्धावेव अध्यारोपणा न नित्यसिद्धे
इति नियन्तुं शक्यं, आकाशे तलमलाद्यध्यारोपणदर्शनात्
॥ ६१ ॥ किं भगवन्, देहात्मनोः इतरेतराध्यारोपणा देहा
दिसंघातकृता अथवा आत्मकृतेति ॥ ६२ ॥ गुरुरुवाच-यदि
देहादिसंघातकृता यदि वा आत्मकृता किं तत्र स्यात् ॥ ६३ ॥
इत्युक्तः शिष्य आह- यद्यहं देहादिसंघातमात्रः ततो ममाचे
तनत्वात् परार्थत्वमिति न मत्कृता देहात्मनोः इतरेतराध्यारो
पणा । अथाहमात्मा परोऽन्यः संघातात् चितिमत्त्वात् स्वार्थः
इति मयैव चितिमता आत्मनि अध्यारोपणा क्रियते सर्वानर्थ
बीजभूता ॥ ६४ ॥ इत्युक्तो गुरुरुवाच—अनर्थबीजभूतां चेद्
मिथ्याध्यारोपणां जानीषे मा कार्षीस्तर्हि ॥६५॥ नैव भगवन्
शक्नोमि न कर्तुम् । अन्येन केनचित् प्रयुक्तोऽहं न स्वतन्त्र
इति ॥ ६६ ॥ न तर्हि अचितिमत्त्वात् स्वार्थः त्वम् । येन
प्रयुक्त अस्वतन्त्रः प्रवर्तसे स चितिमान् स्वार्थः संघात एव
त्वम् ॥ ६७ ॥ यद्यचेतनोऽहं कथं सुखदुःखवेदनां भवदुक्तं च
जानामि ॥ ६८ ॥ गुरुरुवाच-किं सुखदुःखवेदनाया मदुक्ता
च्चान्यस्त्वं, किं वा अनन्य एवेति ॥ ६९ ॥ शिष्य उवाच-न
नाहं तावदनन्यः । कस्मात् । यस्मात्तदुभयं कर्मभूतं घटादिक
मिव जानामि, यद्यनन्योऽहं तेन तदुभयं न जानीयां, किन्तु
जानामि तस्मादन्यः । सुखदुःखवेदनाविक्रिया च स्वार्थता
प्राप्नोति त्वदुक्तं च स्यात् । अनन्यत्वे न च तयोः स्वार्थता

युक्ता । नहि चन्दनकण्टककृते सुखदुःखे चन्दनकण्टकार्थे घटोपयोगो वा घटार्थः । तस्मात् तद्विज्ञातुर्मम चन्दनादिकृतः अर्थः । अहं हि ततोऽन्यः समस्तमर्थं जानामि बुद्ध्यारूढम् ॥ ७० ॥ तं गुरुरुवाच—एवं तर्हि स्वार्थस्त्वं चितिमत्त्वान्न परेण प्रयुज्यसे । नहि चितिमान् परतन्त्रः परेण प्रयुज्यते—चितिमतश्चितिमदर्थत्वानुपपत्तेः समत्वात्प्रदीपप्रकाशयोरिव । नापि अचितिमदर्थत्वं चितिमतो भवति, अचितिमतोऽचितिमत्त्वादेव स्वार्थसंबन्धानुपपत्तेः । नापि अचितिमतोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् । नहि काष्ठकुड्ये अन्योन्यार्थं कुर्वाते ॥ ७१ ॥ ननु चितिमत्त्वे समेऽपि भृत्यस्वामिनोः अन्योन्यार्थत्वं दृष्टम् ॥७२॥ नैवं—अग्नेरुष्णप्रकाशवत् तव चितिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् प्रदर्शितश्च दृष्टान्तः प्रदीपप्रकाशयोरिति । तत्रैवंसति स्वबुद्ध्यारूढमेव सर्वमुपलभसे अग्न्युष्णप्रकाशतुल्येन कूटस्थनित्यचैतन्यस्वरूपेण यदि चैवमात्मनः सर्वदा निर्विशेषत्वमुपगच्छसि । किमित्यूचिवान् सुषुप्ते विश्रम्य विश्रम्य जाग्रत्स्वप्नयोः दुःखमनुभवामि इति । किं अयमेव मम स्वभावः किंवा नैमित्तिकः इति च । किमसौ व्यामोहोऽपगतः किंवा नेति ॥ ७३ ॥ इत्युक्तः शिष्य आह—भगवन्, अपगतः त्वत्प्रसादात् व्यामोहः किंतु मम कूटस्थतायां संशयः कथम्—शब्दादीनां स्वतः सिद्धिर्नास्ति अचेतनत्वात्—शब्दाद्याकारप्रत्ययोत्पत्तेस्तु तेषाम् प्रत्ययानामितरेतरव्यावृत्तविशेषणानां नीलपीताद्याकारवतां स्वतः सिद्ध्यसंभवात् । तस्माद्बाह्याकारनिमित्तत्वं गम्यते इति बाह्याकारवत् शब्दाद्याकारत्वसिद्धिः । तथा प्रत्ययानामपि अहंप्रत्ययालम्बनवस्तुभेदानां संहतत्वात् अचैतन्योपपत्तेः स्वार्थत्वासं-

भवात्–स्वरूपव्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन सिद्धिः शब्दादिवदेव असंहतत्वे सति चैतन्यात्मकत्वात् स्वार्थोऽपि अहंप्रत्ययानां नीलपीताद्याकाराणामुपलब्धेति विक्रियावानेव कूटस्थ इति संशयः ॥ ७४ ॥ तं गुरुरुवाच–न युक्तस्तव संशयः । यतस्तेषां प्रत्ययानां नियमेन अशेषतः उपलब्धेरेव अपरिणामित्वात् कूटस्थत्वसिद्धौ निश्चयहेतुमेव अशेषचित्तप्रचारोपलब्धिं संशयहेतुमात्थ । यदि हि तव परिणामित्वं स्यात् अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धिर्न स्यात् चित्तस्येव स्वविषये । यथा चेन्द्रियाणां स्वविषयेषु । नच तथाऽत्मनस्तव स्वविषयैकदेशोपलब्धिः। अतः कूटस्थतैव तवेति ॥ ७५ ॥ तत्राह—उपलब्धिर्नाम धात्वर्थो विक्रियैव उपलब्धुः कूटस्थात्मता चेति विरुद्धम् ॥७६॥ न धात्वर्थविक्रियायां उपलब्ध्युपचारात् । यो हि बौद्धः प्रत्ययः स धात्वर्थो विक्रियात्मकः आत्मनः उपलब्ध्याभासफलावसान इति उपलब्धिशब्देन उपचर्यते । यथा छिदिक्रिया द्वैधीभावफलावसानेति धात्वर्थेन उपचर्यते तद्वत् ॥ ७७ ॥ इत्युक्तः शिष्य आह–ननु भगवन्, मम कूटस्थत्वप्रतिपादनं प्रति असमर्थो दृष्टान्तः कथम्, छिदिः छेद्यविक्रियावसाना उपचर्यते–यथा धात्वर्थत्वेन तथा उपलब्धिशब्दोऽपचरितोऽपि धात्वर्थो बौद्धप्रत्ययः आत्मनः उपलब्धिविक्रियावसानश्चेत् नात्मनः कूटस्थतां प्रतिपादयितुं समर्थः ॥ ७८ ॥ गुरुरुवाच –सत्यमेवं स्यात् यदि उपलब्ध्युपलब्ध्रोः विशेषः । नित्योपलब्धिमात्र एव हि उपलब्धा नतु तार्किकसमय इव अन्या उपलब्धिः अन्यः उपलब्धा च ॥ ७९ ॥ ननु उपलब्धिफलावसानो धात्वर्थः कथमिति ॥ ८० ॥ उच्यते–शृणु–उपलब्ध्याभा

सफलावसान इत्युक्तं किं न श्रुतं तत् त्वया, ननु आत्मा विक्रियोत्पादनावसान इति मयोक्तम् ॥ ८१ ॥ शिष्य उवाच—कथं तर्हि कूटस्थे मयि अशेषस्वविषयचित्तप्रचारोपलब्धृत्वमित्यात्थ ॥ ८२ ॥ तं गुरुरुवाच—सत्यमवोचं, तेनैव कूटस्थतामब्रुवं तव ॥ ८३ ॥ यद्येवं भगवन्, कूटस्थनित्योपलब्धिस्वरूपे मयि शब्दाद्याकारबौद्धप्रत्ययेषु च मत्स्वरूपोपलब्ध्याभासफलावसानवत्सु उत्पद्यमानेषु कस्त्वपराधो मम ॥ ८४ ॥ सत्यम् नास्त्यपराधः किंतु अविद्यामात्रस्तु अपराध इति प्रागेवावोचम् ॥ ८५ ॥ यदि भगवन्, सुषुप्त इव मम विक्रिया नास्ति कथं स्वप्नजागरिते ॥ ८६ ॥ तं गुरुरुवाच—किंत्वनुभूयेते त्वया सततम् ॥ ८७ ॥ बाढम् अनुभवामि, किंतु विच्छिद्यविच्छिद्य नतु सततम् ॥ ८८ ॥ तं गुरुरुवाच—तर्हि आगन्तुके त्वेते न तवात्मभूते, यदि तवात्मभूते चैतन्यस्वरूपवत् स्वतःसिद्धे संतते एव स्याताम् । किंच स्वप्नजागरिते न तव आत्मभूते व्यभिचारित्वात् वस्त्रादिवत् । नहि यस्य यत्स्वरूपं तत् तद्व्यभिचारि दृष्टम् । स्वप्नजागरिते तु चैतन्यमात्रत्वाद्व्यभिचरतः । सुषुप्ते चेत् स्वरूपं व्यभिचरेत् तन्नष्टं नास्तीति वा बाध्यमेव स्यात् आगन्तुकानां अतद्धर्माणां उभयात्मकत्वदर्शनात् यथा धनवस्त्रादीनां नाशो दृष्टः स्वप्नभ्रान्तिलब्धानां तु अभावो दृष्टः ॥८९॥ नन्वेवं भगवन्, चैतन्यस्वरूपमपि आगन्तुकं प्राप्तम् । स्वप्नजागरितयोरिव सुषुप्ते अनुपलब्धेः । अचैतन्यस्वरूपो वा स्यामहम् ॥ ९० ॥ न पश्य तदनुपपत्तेः । चैतन्यस्वरूपं चेत् आगन्तुकं पश्यसि, पश्य । नैतद्वर्षशतेनापि उपपत्त्या कल्पयितुं शक्नुमो वयम्, अन्यो वाऽचैतन्योऽपि संहतत्वात् पारार्थ्यं अनेकत्वं

नाशित्वं च न केनचित् उपपत्त्या वारयितुं शक्यम् । अस्वार्थ-
स्य स्वतःसिद्ध्यभावादित्यवोचाम । चैतन्यस्वरूपस्य तु आत्मनः
स्वतःसिद्धेः अन्यानपेक्षत्वं न केनचित् वारयितुं शक्यम्, अ-
व्यभिचारात् ॥ ९१ ॥ ननु व्यभिचारो दर्शितो मया सुपुप्ते न
पश्यामीति ॥ ९२ ॥ न व्याहतत्वात् । कथं व्याघातः पश्य-
तस्तव न पश्यामि इति व्याहतं वचनम् । नहि कदाचित् भग-
वन्, सुपुप्ते मया चैतन्यं अन्यद्वा किंचित् दृष्टम् । पश्यन् तर्हि
सुपुप्ते त्वम् यस्मात् दृष्टमेव प्रतिषेधसि न दृष्टिम् । या तव दृष्टिः
तत् चैतन्यमिति मयोक्तम् । यया त्वं विद्यमानया न किंचित्
दृष्टमिति प्रतिषेधसि सा दृष्टिः त्वच्चैतन्यम् । तर्हि सर्वत्र अव्य-
भिचारात् कूटस्थनित्यत्वं सिद्धं स्वत एव न प्रमाणापेक्षम् ।
स्वतःसिद्धस्य हि प्रमातुः अन्यस्य प्रमेयस्य परिच्छित्तिं प्रति
प्रमाणापेक्षा । या तु अन्या नित्यापरिच्छित्तिः अपेक्ष्यते अन्य-
स्य अपरिच्छित्तिरूपस्य परिच्छेदाय सा हि नित्यैव कूटस्था
स्वयंज्योतिःस्वभावा, आत्मनि प्रमाणत्वे प्रमातृत्वे वा न तां
प्रति प्रमाणापेक्षा, तत्स्वभावत्वात् । यथा प्रकाशनं उष्णत्वं वा
लोहोदकादिषु परतः अपेक्षते अग्न्यादित्यादिभ्यः अत-
त्स्वभावत्वात् न अग्न्यादित्यादीनां तदपेक्षा सर्वदा तत्स्व-
भावत्वात् ॥ ९३ ॥ अनित्यत्वे एव प्रमा स्यात् न नित्यत्वे
इति चेत् ॥ ९४ ॥ न । अवगतेः नित्यत्वानित्यत्वयोः विशेषा-
नुपपत्तेः । नहि अवगतेः प्रमात्वे अनित्या अवगतिः प्रमा न
नित्या इति विशेषः अवगम्यते ॥ ९५ ॥ नित्यायां प्रमातुः
अपेक्षाभावः । अनित्यायां तु यत्नान्तरितत्वात् अवगतिः अपे-
क्ष्यत इति विशेषः स्यात् इति चेत् ॥ ९६ ॥ सिद्धा तर्हि आ-

त्मनः प्रमातुः स्वतःसिद्धिः प्रमाणनिरपेक्षतयैवेति ॥ ९७ ॥ अभावेऽपि अपेक्षाऽभावः नित्यत्वात् इति चेत् न । अवगतेरेव आत्मनि सद्भावादिति परिहृतमेतत् ॥ ९८ ॥ प्रमातुश्चेत् प्रमाणापेक्षासिद्धिः कस्य प्रमित्सा स्यात् । यस्य प्रमित्सा स एव प्रमाता अभ्युपगम्यते तदीया च प्रमित्सा प्रमेयविषयैव न प्रमातृविषया । प्रमातृविषयत्वे अनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमातुः तदिच्छायाश्च तस्याप्यन्यः प्रमाता तस्याप्यन्य इति एवमेव इच्छायाः प्रमातृविषयत्वे प्रमातुरात्मनः अव्यवहितत्वाच्च प्रमेयत्वानुपपत्तिः । लोके हि प्रमेयं नाम प्रमातुः इच्छा–स्मृति–प्रयत्न–प्रमाणजन्म–व्यवहितं सिद्ध्यति नान्यथा । अवगतिः प्रमेयविषया दृष्टा । नच प्रमातुः प्रमाता स्वस्य स्वयमेव केनचित् व्यवहितः कल्पयितुं शक्यः इच्छादीनामन्यतमेनापि । स्मृतिश्च स्मर्तव्यविषया न स्मर्तृविषया । तथा इच्छायाः इष्टविषयत्वमेव न इच्छावद्विषयत्वम् स्मर्त्रिच्छावद्विषयत्वेऽपि हि उभयोः अनवस्था पूर्ववदपरिहार्या स्यात् ॥ ९९ ॥ ननु प्रमातृविषयावगत्यनुत्पत्तौ अनवगत एव प्रमाता स्यादिति चेत् ॥ १०० ॥ न, अवगन्तुः अवगतेः अवगन्तव्यविषयत्वात् अवगन्तृविषयत्वे च अनवस्था पूर्ववत् स्यात् । अवगतिश्च आत्मनि कूटस्थनित्यात्मज्योतिः अन्यतः अन्यतः अनपेक्षैव सिद्धा अग्न्यादित्यौष्ण्यप्रकाशवदिति पूर्वमेव प्रसाधितम् । अवगतेः चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे आत्मनः स्वार्थतानुपपत्तिः कार्यकारणसंघातवत् संहतत्वात् पारार्थ्यं दोषवत्त्वं च अवोचाम । कथम् । चैतन्यात्मज्योतिषः स्वात्मनि अनित्यत्वे स्मृत्यादिव्यवधानात् सान्तरत्वम् । ततश्च तस्य चैतन्यज्योतिषः प्रागुत्प-

त्तेः प्रध्वंसाच्चोर्ध्वं आत्मन्येव अभावात् चक्षुरादीनामिव संहत
त्वात् पारार्थ्यं स्यात् । यदा च तत् उत्पन्नं आत्मनि विद्यते न
तदा आत्मनः स्वार्थत्वम् तद्भावाभावापेक्षा हि आत्मानात्मनोः
स्वार्थत्वपरार्थत्वसिद्धिः । तस्मात् आत्मनः अन्यनिरपेक्षमेव
नित्यचैतन्यज्योतिष्ट्वं सिद्धम् ॥ १०१ ॥ ननु एवं सति असति
प्रमाऽश्रयत्वे कथं प्रमातुः प्रमातृत्वम् ॥ १०२ ॥ उच्यते—
प्रमायाः नित्यत्वे अनित्यत्वे च रूपविशेषाभावात् । अवगति
र्हि प्रमा तस्याः स्मृतीच्छादिपूर्विकायाः अनित्यायाः कूटस्थनि
त्याया वा न स्वरूपविशेषो विद्यते । यथा धात्वर्थस्य तिष्ठत्यादेः
फलस्य गत्यादिपूर्वकस्य अनित्यस्य अपूर्वस्य नित्यस्य वा रूप
विशेषो नास्तीति तुल्यो व्यपदेशो दृष्टः तिष्ठन्ति मनुष्याः ति
ष्ठन्ति पर्वताः इत्यादि । तथा नित्यावगतिस्वरूपेऽपि प्रमातरि
प्रमातृत्वव्यपदेशो न विरुध्यते फलसामान्यादिति ॥ १०३ ॥
अत्राह शिष्यः—नित्यावगतिस्वरूपस्य आत्मनः अविक्रियत्वात्
कार्यकरणैः असंहत्य तक्षादीनामिव वास्यादिभिः कर्तृत्वं नोप
पद्यते, असंहतस्वभावस्य च कार्यकरणोपादाने अनवस्था प्रस
ज्यते, तक्षादीनां तु कार्यकरणैः नित्यमेव संहतत्वमिति वास्या
द्युपादाने नानवस्था स्यादिति ॥ १०४ ॥ इह तु असंहतस्व
भावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणं उपादेयम्
—तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयम्,
तदुपादानेऽपि अन्यदिति प्रमातुः स्वातन्त्र्ये अनवस्था अपरि
हार्या स्यात् इति । नच क्रियैव आत्मानं कारयति अनिर्वर्ति
तायाः स्वरूपाभावात् । अथ अन्यत् आत्मानं उपेत्य क्रियां
कारयतीति चेत् । न । अन्यस्य स्वतःसिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपप

त्तेः । नहि आत्मनः अन्यत् अचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टम् । शब्दादिसर्वमेव अवगतिफलावसानप्रत्ययप्रमितं सिद्धं स्यात् अवगतिश्चेदात्मनोऽन्यस्य स्यात् सोऽपि आत्मैव असंहतः स्वार्थः स्यात् न परार्थः । नच देहेन्द्रियविषयाणां स्वार्थतां अवगन्तुं शक्नुमः । अवगत्यवसानप्रत्ययाऽपेक्षसिद्धिदर्शनात् ॥ १०५ ॥ ननु देहस्यावगतौ न कश्चित् प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्तरं अपेक्षते ॥ १०६ ॥ बाढम् । जाग्रति एवं स्यात् । मृतिसुषुप्त्योस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धिः तथैव इन्द्रियाणां बाह्या एव हि शब्दादयो देहेन्द्रियाकारपरिणता इति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव हि सिद्धिः । सिद्धिरिति च प्रमाणफलं अवगतिं अवोचाम । सा च अवगतिः कूटस्था स्वयंसिद्धाऽत्मज्योतिःस्वरूपेति च ॥ १०७ ॥ अत्राह चोदकः । अवगतिः प्रमाणानां फलं कूटस्थनित्यात्मज्योतिःस्वरूपेति च विप्रतिषिद्धम् इत्युक्तवन्तमाह—न विप्रतिषिद्धम् । कथं तर्हि कूटस्था नित्यापि सती प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्ते लक्ष्यते तादर्थ्यात् । प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य अनित्यत्वे अनित्येव भवति तेन प्रमाणानां फलं इति उपचर्यते ॥ १०८ ॥ यद्येवं भगवन्! कूटस्थनित्यावगतिः आत्मज्योतिःस्वरूपैव स्वयंसिद्धा आत्मनि प्रमाणनिरपेक्षत्वात् ततोऽन्यतः अचेतनं संहत्यकारित्वात् परार्थं येन च सुखदुःखमोहप्रत्ययावगतिरूपेण पारार्थ्यं तेनैव स्वरूपेण अनात्मनः अस्तित्वं नान्येन रूपान्तरेण, अतो नास्तित्वमेव परमार्थतः । यथा हि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो दृष्टः एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेण अभावो युक्तः एवमेव परमार्थतः भगवन्, अवगतेः आत्मज्योतिषः

नैरन्तर्यभावात् कूटस्थनित्यता अद्वैतभावश्च सर्वप्रत्ययभेदेषु अव्यभिचारात् प्रत्ययभेदाश्च अवगतिं व्यभिचरन्ति । यथा स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदरूपाः प्रत्ययाः तदवगतिं व्यभिचरन्तः परमार्थतो न सन्तीत्युच्यन्ते एवं जाग्रत्यपि नीलपीतादिप्रत्ययभेदाः तामेवावगतिं व्यभिचरन्तः असत्यरूपाः भवितुमर्हन्ति । तस्याश्च अवगतेः अन्यः अवगन्ता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयं उपादातुं हातुं वा शक्यते अन्यस्य च अभावात् ॥ १०९ ॥ तथैवेति । एषा अविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणः । तस्याः अविद्यायाः विद्या निवर्तिका । इत्येवं त्वं अभयं प्राप्तोपि-नातः परं जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि संसारदुःखान्मुक्तोसीति ॥ ११० ॥ ओमिति ॥ १११ ॥

इति कूटस्थाद्वयात्मबोधनामकं अवगतिप्रकरणं द्वितीयं विवृतम् ॥२॥

अथ परिसंख्यानप्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

मुमुक्षूणां उपात्तपुण्यापुण्यक्षपणपराणां अपूर्वानुपचयार्थिनो परिसंख्यानमिदमुच्यते अविद्याहेतवो दोषाः वाङ्मनःकायप्रवृत्तिहेतवः-प्रवृत्तेश्च इष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माणि उपचीयन्ते इति तन्मोक्षार्थम् ॥ ११२ ॥ तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां श्रोत्रादिग्राह्यत्वात् स्वात्मनि परेषु वा विज्ञानाभावः, तेषामेव परिणतानां यथा लोष्टादीनां श्रोत्रादिद्वारैश्च ज्ञायन्ते, येन च ज्ञायन्ते सः ज्ञातृत्वात् अतज्जातीयः, ते हि शब्दादयः अन्योन्यसंसर्गित्वात् जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसंयोगवियोगाविर्भावतिरोभावविकारविकारिक्षेत्रबीजाद्यनेकधर्माणः सामान्येन च सुखदुःखाद्यनेककर्माणः तद्विज्ञातृत्वादेव तद्विज्ञाता सर्वशब्दादिधर्मविलक्षणः ॥ ११३ ॥ तत्र शब्दादिभिः उप-

लभ्यमानैः पीड्यमानो विद्वान् एवं परिसंचक्षीत ॥ ११४ ॥ शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण विशेषधर्मैर्वा षड्जादिभिः प्रियैः स्तुत्यादिभिः इष्टैः अनिष्टैश्च असत्यबीभत्सपरिभवाऽक्रोशादिभिर्वचनैः मां दृक्स्वभावं असंसर्गिणं अविक्रियं अचलं अनिधनं अभयं अत्यन्तसूक्ष्मं अविषयं गोचरीकृत्य स्प्रष्टुं नैवार्हति असंसर्गित्वादेव माम् । अतएव न शब्दनिमित्ता हानिः वृद्धिर्वा अतो मां किं करिष्यति स्तुतिनिन्दादिप्रियाप्रियत्वादिलक्षणः शब्दः । अविवेकिनं हि शब्दं आत्मत्वेन गतं प्रियः शब्दो वर्धयेत् अप्रियश्च क्षपयेत् अविवेकित्वात्, नतु मम विवेकिनो वालाग्रमात्रमपि कर्तुमुत्सहत इति, एवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुकर्कशादि–ज्वरोदरशूलादिलक्षणैश्च अप्रियैः प्रियैश्च कैश्चित् शरीरसमवायिभिः बाह्यागन्तुकनिमित्तैश्च न मम काचित् विक्रिया वृद्धिहानिलक्षणा अस्पर्शत्वात् क्रियते व्योम्न इव मुष्टिघातादिभिः । तथा रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्त्रीव्यञ्जनादिलक्षणैः अरूपत्वात् न मम काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा रससामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैः मूढबुद्धिभिः परिगृहीतैः अरसात्मकस्य मम न काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते । तथा गन्धसामान्येन तद्विशेषैः प्रियाप्रियैः पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणैः अगन्धात्मकस्य न मम काचित् हानिः वृद्धिर्वा क्रियते–'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्' इति श्रुतेः ॥ ११५ ॥ किंच य एव बाह्याः शब्दादयः ते शरीराकारेण संस्थिताः तद्ग्राहकैश्च श्रोत्राद्याकारैः अन्तःकरणद्वयतद्विषयाकारेण च अन्योन्यसंसर्गित्वात् संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु तत्र

एवं सति विदुषो मम न कश्चित् शत्रुः मित्रं उदासीनो व अस्ति, तत्र यदि कश्चित् मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियं अप्रि वा प्रयुयुञ्जीत क्रियाफललक्षणं तन्मृषैव प्रयुयुङ्क्ते सः तस्य अवि षयत्वान्मम–'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयं, इति स्मृतेः । तथ सर्वेषां पञ्चानामपि भूतानां अविकार्यः अविषयत्वात् 'अच्छे द्योऽयमदाह्योऽयं' इति स्मृतेः । यापि शरीरेन्द्रियसंस्थानमात्र मुपलक्ष्य मद्भक्तानां विपरीतानां च क्रियाऽक्रियादिप्रयुयुङ्क्ष तज्जा च धर्माधर्मादिप्राप्तिः सा तेषामेव नतु मयि अजरे अमृ अभये 'नैनं कृताकृते तपतः', 'न कर्मणा वर्धते नो कनीया न्–', 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः', 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः अनात्मवस्तुनश्च असत्त्वात् इति परमं हेतुः । आत्मनश्च अद्वयत्वविषयाणि द्वयस्यासत्वात् यानि सर्वाणि उपनिषद्वाक्यानि विस्तरशः समीक्षितव्यानि समीक्षितव्या नीति ॥ ११६ ॥ इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ उपदेशसा हस्यां गद्यप्रबन्धः समाप्तः ॥

उपदेशसाहस्री (पद्यप्रबन्धः) ॥ ३३ ॥

उपोद्घातप्रकरणम् ॥ १ ॥

चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम् । यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥ समापय्य क्रियाः सर्वा दाराभ्या धानपूर्विकाः । ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तुं वेदः प्रचक्रमे ॥ २॥ कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रियाप्रिये । ध्रुवे स्यातां ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रियाः ॥ ३ ॥ धर्माधर्मौ ततो ज्ञस्य देहयोगस्तथा

पुनः । एवं नित्यप्रवृत्तोऽयं संसारश्चक्रवद्भृशम् ॥ ४ ॥ अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्धानमिष्यते । ब्रह्मविद्यात आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥ ५ ॥ विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलतः । नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥ रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भवं ध्रुवम् । तस्मान्निःश्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ॥ ७ ॥ ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं जीवने सति । विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति हि तद्व्रजेत् ॥ ८ ॥ यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः । प्रत्यवायस्मृतेश्चैव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः ॥९॥ ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत्किंचिदपेक्षते । नाग्निष्टोमो यथैवान्यद्ध्रुवकार्योऽप्यपेक्षते ॥ १० ॥ तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते । इत्येवं केचिदिच्छन्ति न कर्म प्रतिकूलतः ॥ ११ ॥ विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्साभिमानतः । निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्तिता ॥ १२ ॥ अहं कर्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्तते । वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः ॥ १३ ॥ कारकाण्युपमृद्नाति विद्या बुद्धिमिवोषरे । इति तत्सत्यमादाय कर्म कर्तुं व्यवस्यति ॥ १४ ॥ विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं न विद्यया । सहैव विदुषा तस्मात्कर्म हेयं मुमुक्षुणा ॥ १५ ॥ देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजम् । प्राणिनां तदविद्योत्थं तावत्कर्मविधिर्भवेत् ॥ १६ ॥ नेतिनेतीति देहादीनपोह्यात्मावशेषितः । अविशेषात्मबोधार्थं तेनाविद्या निवर्तिता ॥ १७ ॥ निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः । असत्येवाविशेषेऽपि प्रत्यगात्मनि केवले ॥ १८ ॥ न चेद्भूयः प्रसूयेत कर्ता भोक्तेति धीः कथम् । सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्याऽसहायिका ॥ १९ ॥

अत्यरेचयदित्युक्तो न्यासः श्रुत्यात एव हि । कर्मभ्यो मानसा न्तेभ्य एतावदिति वाजिनाम् ॥ २० ॥ अमृतत्वं श्रुतं यस्मा त्त्याज्यं कर्म मुमुक्षुभिः । अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥ २१ ॥ नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मणः । विद्या तद्विपरीतातो दृष्टान्तो विषमो भवेत् ॥ २२ ॥ कृष्यादिवत्फ लार्थत्वादन्यकर्मोपबृंहणम् । अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्यान्यत्किम पेक्षते ॥ २३ ॥ प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहंकार इष्यते । अहं कारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवेदिनः ॥ २४ ॥ तस्मादज्ञानहा नाय संसारविनिवृत्तये । ब्रह्मविद्याविधानाय प्रारब्धोपनिष त्त्वियम् ॥ २५ ॥ सदेरुपनिपूर्वस्य क्विपि चोपनिषद्भवेत् । मन्दी करणभावाच्च गर्भादेः शातनात्तथा ॥ २६ ॥ इति प्रथममुपो द्धातप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधप्रकरणम् ॥ २ ॥

प्रतिपत्तुमशक्यत्वान्नेतिनेतीति शेषितम् । इदं नाहमिदं नाह मित्यद्धा प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ अहंधीरिदमात्मोत्था वाचारम्भ णगोचरा । निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानतां व्रजेत् ॥२॥ पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मतिः । दृशिरेकः स्वयं सिद्धः फलत्वात्स न बाध्यते ॥ ३ ॥ इदं वनमतिक्रम्य शोकमोहा दिदूषितम् । वनाद्गान्धारको यद्वत्स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥ इति द्वितीयं आत्मज्ञानोत्पत्तिविधिप्रकरणम् ॥ २ ॥

ईश्वरात्मप्रकरणम् ॥ ३ ॥

ईश्वरश्चेदनात्मा स्यान्नासावस्मीति धारयेत् । आत्मा चेदी श्वरोऽस्मीति विद्या सान्यनिवर्तिका ॥ १ ॥ आत्मनोऽन्यस्य

चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मताः । अज्ञेयत्वेऽस्य किं तैः स्यादात्मत्वे ह्यन्यधीह्नुतिः ॥ २ ॥ मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोऽस्थूलादि गृह्यताम् । परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३ ॥ बुभुत्सोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इष्यते । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चानर्थकं वचः ॥ ४ ॥ इति तृतीयं ईश्वरात्मप्रकरणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ॥ ४ ॥

अहंप्रत्ययबीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितम् । नाहंप्रत्ययवद्दग्धं कथं कर्म प्ररोहति ॥ १ ॥ दृष्टवच्चेत्प्ररोहः स्यान्नान्यकर्मा स इष्यते । तन्निरोधे कथं तत्स्यात्पृच्छामो वस्तदुच्यताम् ॥ २ ॥ देहाद्यारम्भसामर्थ्याज्ज्ञानं सद्विषयं त्वयि । अभिभूय फलं कुर्यात्कर्मान्ते ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३ ॥ आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञानं च कर्मणः । अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्यं चेतरस्य तु ॥४॥ देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते । ततः सर्वमिदं सिद्धं प्रयोगोऽस्माभिरीरितः ॥ ५ ॥ इति चतुर्थं तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणम् ॥ ४ ॥

बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ॥ ५ ॥

मूत्राशङ्को यथोदङ्को नाग्रहीदमृतं यथा । कर्मनाशभयाज्जन्तोरात्मज्ञानाग्रहस्तथा ॥ १ ॥ बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा ध्यायतीव च दृश्यते । नौगतस्य यथा वृक्षास्तद्वत्संसारविभ्रमः ॥ २ ॥ नौस्थस्य प्रातिलोम्येन नगानां गमनं यथा । आत्मनः संसृतिस्तद्वद्ध्यायतीवेति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥ चैतन्यप्रतिबिम्बेन व्याप्तो बोधो हि जायते । बुद्धेः शब्दादिभिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगत्

॥ ४ ॥ चैतन्यभास्वताहमस्तादर्थ्यं च तदस्य यत् । इदमंश
प्रहाणेन परः सोऽनुभवो भवेत् ॥ ५ ॥ इति पंचमं बुद्ध्यपा
धप्रकरणम् ॥ ५ ॥

विशेषापोहप्रकरणम् ॥ ६ ॥

छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशिष्यते । तथ
शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १ ॥ तस्मात्त्यक्तेन हस्ते
तुल्यं सर्वं विशेषणम् । अनात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वविशे
षणैः ॥ २ ॥ विशेषणमिदं सर्वं साध्वलंकरणं यथा । अवि
द्याध्यासतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ॥ ३ ॥ ज्ञातैवात्मा
सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः । अहमित्यपि यद्ग्राह्यं व्यपेता
ङ्गसमं हि तत् ॥ ४ ॥ यावान्स्यादिदमंशो यः स स्वतोऽन्यो
विशेषणम् । विशेषप्रक्षयो यत्र सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ॥ ५ ॥
इदमंशोऽहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पण्डितैः । अहंब्रह्मेति
शिष्टांशो भूतपूर्वगतेर्भवेत् ॥ ६ ॥ इति षष्ठं विशेषापोहप्र
करणम् ॥ ६ ॥

बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ॥ ७ ॥

बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा । मया तस्मात्परं
ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः ॥ १ ॥ यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी
तद्वत्परेष्वपि । नैवापोढुं न वा दातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम्
॥ २ ॥ विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः । अशेष
बुद्धिसाक्षित्वाद्बुद्धिवच्चाल्पवेदना ॥ ३ ॥ मणौ प्रकाश्यते यद्व
द्रक्ताद्याकारतातपे । मयि संदृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ॥४॥
बुद्धौ दृश्यं भवेद्बुद्धौ सत्यां नास्ति विपर्यये । द्रष्टा यस्मात्सदा

द्रष्टा तस्माद्द्वैतं न विद्यते ॥ ५ ॥ अविवेकात्पराभावं यथा बुद्धिरवैत्तथा। विवेकात्तु परादन्यः स्वयं चापि न विद्यते ॥ ६ ॥ इति सप्तमं बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ॥ ७ ॥

मतिविलापनप्रकरणम् ॥ ८ ॥

चितिस्वरूपे स्वत एव मे मते रसादियोगस्तव मोहकारितः। अतो न किंचित्तव चेष्टितेन मे फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः॥ १ ॥ विमुच्य मायामयकार्यतामिह प्रशान्तिमायाह्यसदीहितात्सदा। अहं परंब्रह्म सदा विमुक्तवत्तथाजमेकं द्वयवर्जितं यतः ॥ २ ॥ सदा च भूतेषु समोऽस्मि केवलो यथा च खं सर्वगमक्षरं शिवं। निरंतरं निष्कलमक्रियं परं ततो न मेऽस्तीह फलं तवेहितैः॥ ३ ॥ अहं ममैको न तदन्यदिष्यते तथा न कस्याप्यहमस्म्यसङ्गतः। असङ्गरूपोऽहमतो न मे त्वया कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वतः ॥ ४ ॥ फले च हेतौ च जनो विपक्तवानिति प्रचिन्त्याहमतो विमोक्षणे। जनस्य संवादमिमं प्रक्लृप्तवान्स्वरूपतत्त्वार्थविबोधकारणम् ॥ ५ ॥ संवादमेतं यदि चिन्तयन्नरो विमुच्यते ज्ञानमहाभयागमात्। विमुक्तकामश्च तथा जनः सदा चरत्यशोकः सम आत्मवित्सुखी ॥ ६ ॥ इति अष्टमं मतिविलापनप्रकरणम् ॥ ८ ॥

सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरोत्तरम्। प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ १ ॥ शारीरा पृथिवी तावद्यावद्बाह्या प्रमाणतः। अम्ब्वादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नशः सदा॥ २ ॥ वाय्वादीनां यथोत्पत्तेः पूर्वं खं सर्वगं तथा। अहमेकः

सदा सर्वश्चिन्मात्रः सर्वगोऽद्वयः ॥ ३ ॥ ब्रह्माद्याः स्थावरान्
ये प्राणिनो मम पूः स्मृताः । कामक्रोधादयो दोषा जायेरं
कुतोऽन्यतः ॥ ४ ॥ भूतदोषैः सदाऽस्पृष्टं सर्वभूतस्थमीश्वरम्
नीलं व्योम यथा बालो दुष्टं मां वीक्षते जनः ॥ ५ ॥ मच्चै
न्यावभास्यत्वात्सर्वप्राणिधियां सदा । पूर्मम प्राणिनः स
सर्वज्ञस्य विपाप्मनः ॥ ६ ॥ जनिमज्ज्ञानविज्ञेयं स्वप्नज्ञान
दिष्यते । नित्यं निर्विषयं ज्ञानं तस्माद्द्वैतं न विद्यते ॐ ॥७
ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता सुषुप्ते त्वन्यशून्यतः ॥ जाग्रज्ज्ञातिस्तु
विद्यातस्तद्ग्राह्यं चासदिष्यताम् ॥ ८ ॥ रूपवत्त्वाद्यसत्ता
दृष्ट्यादेः कर्मता यथा । एवं विज्ञानकर्मत्वं भूम्नो नास्ती
गम्यते ॥ ९ ॥ इति नवमं सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणम् ॥ ९

दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् ॥ १० ॥

दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम्
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्त ॐ ॥१
दृशिस्तु शुद्धोऽहमविक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभा
वतः । पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः संपूर्णभूमा त्वज आत्मा
स्थितः ॥२॥ अजोऽमरश्चैव तथाजरोऽमृतः स्वयंप्रभः सर्वगत
ऽहमद्वयम् । न कारणं कार्यमतीव निर्मलः सदैकतृप्तश्च ततो वि
क्त ॐ ॥३॥ सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च दर्शनं न मेऽस्ति किंचित्स्वमिव
मोहनम् । स्वतश्च तेषां परतोऽप्यसत्वतस्तुरीय एवास्मि सदा
गद्वयः ॥ ४ ॥ शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसंततेर्न मे न चाहं म
निर्विकारतः । असत्त्वहेतोश्च तथैव संततेरसत्त्वमस्याः स्वप
हि दृश्यवत् ॥ ५ ॥ इदं तु सत्यं मम नास्ति विक्रिया विक
रहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वतः । न पुण्यपापे न च मोक्षबन्धने

चास्ति वर्णाश्रमताऽशरीरतः ॥ ६ ॥ अनादितो निर्गुणतो न
कर्म मे फलं च तस्मात्परमोऽहमद्वयः । यथा नभः सर्वगतं न
लिप्यते तथा ह्यहं देहगतोऽपि सूक्ष्मतः ॥ ७ ॥ सदा च भूतेषु
समोऽहमीश्वरः क्षराक्षराभ्यां परमो ह्यथोत्तमः । परात्मतत्त्वश्च
तथाद्वयोऽपि सन्विपर्ययेणाभिमतस्त्वविद्यया ॥ ८ ॥ अविद्यया
भावनया च कर्मभिर्विविक्त आत्माऽव्यवधिः सुनिर्मलः । दृगा-
दिशक्तिप्रचितोऽहमद्वयः स्थितः स्वरूपे गगनं यथा चलम्
॥ ९ ॥ अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृङ् न जायते भूय इति
श्रुतेर्वचः । न चैव बीजे त्वसति प्रजायते फलं न जन्मास्ति ततो
ह्यमोहता ॥१०॥ ममेदमित्थं च तथेदमीदृशं तथाहमेवं न परो
न चान्यथा । विमूढतैवं न जनस्य कल्पना सदा समे ब्रह्मणि
चाद्वये शिवे ॥ ११ ॥ यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं महात्मनां
तत्र न शोकमोहता । तयोरभावे न हि कर्म जन्म वा भवेदयं
वेदविदां विनिश्चयः ॥ १२ ॥ सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः । तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च
यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ १३ ॥ इतीदमुक्तं पर-
मार्थदर्शनं मया हि वेदान्तविनिश्चितं परम् । विमुच्यतेऽस्मि-
न्यदि निश्चितो भवेन्न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥ १४ ॥
इति दशमं दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम् ॥ १० ॥

ईक्षितृत्वप्रकरणम् ॥ ११ ॥

ईक्षितृत्वं स्वतःसिद्धं जन्तूनां च ततोऽन्यता । अज्ञानादि-
त्यतोऽन्यत्वं सदसीति निवर्त्यते ॥ १ ॥ एतावद्ध्यमृतत्वं न
किंचिदन्यत्सहायकम् । ज्ञानस्येति ब्रुवच्छास्त्रं सलिङ्गं कर्म बा-
धते ॥ २ ॥ सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः । तस्य मे

निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथंचन ॥ ३ ॥ मनोवृत्तं मनश्च स्वप्नवज्जाग्रतीक्षितुः । संप्रसादे द्वयासत्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽव्ययः ॥ ४ ॥ स्वप्नः सत्यो यथा बोधाद्देहात्मत्वं तथैव च प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं जाग्रत्स्यादात्मवेदनात् ॥ ५ ॥ व्योमवत्सर्वभूतस्थो भूतदोषैर्विवर्जितः । साक्षी चेताऽगुणः शुद्धो ब्रह्म वास्मीति केवलः ॥ ६ ॥ नामरूपक्रियाभ्योऽन्यो नित्यमुक्तस्वरूपवान् । अहमात्मा परं ब्रह्म चिन्मात्रोऽहं सदाद्वयः ॥ ७ ॥ अहं ब्रह्मास्मि कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः । ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्यां नास्तिकाः स्युर्न संशयः ॥ ८ ॥ धर्माधर्मफले योगे इष्टो दृष्टो यथात्मनः । शास्त्राद्ब्रह्मत्वमप्यस्य मोक्षो ज्ञानात्तथेष्यताम् ॥ ९ ॥ या महारजनाद्यास्ता वासनाः स्वप्नदर्शिभिः । अनुभूयन्त एवेह ततोऽन्यः केवलो दृशिः ॥ १० ॥ कोशादिव विनिष्कृष्टः कार्यकारणवर्जितः । यथासिर्दृश्यते स्वे तद्वद्बोद्धा स्वयंप्रभः ॥ ११ ॥ आपेपात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभाविकं पदम् । उक्तं नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ १२ ॥ महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्रकल्पिताः । स्वप्ने तद्वद्विद्याद्रूपं वासनया सह ॥ १३ ॥ देहलिङ्गात्मना कार्या वासनारूपिणा क्रियाः । नेतिनेत्यात्मरूपत्वान्न मे कार्या क्रिया क्वचित् ॥ १४ ॥ न ततोऽमृतताशास्ति कर्मणोऽज्ञानहेतुतः । मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वान्न तदन्यदपेक्षते ॥ १५ ॥ अमृतं चाभयं नार्तं नेतीत्यात्मा प्रियो मम । विपरीतमतोऽन्यद्यत्त्यजेत्तत्सक्रियं ततः ॥ १६ ॥ इति एकादशमीक्षितृत्वप्रकरणम् ॥ ११ ॥

प्रकाशप्रकरणम् ॥ १२ ॥

प्रकाशस्थं यथा देहं सालोकमभिमन्यते । द्रष्ट्राभासं तथा

चित्तं द्रष्टाहमिति मन्यते ॥ १ ॥ यदेव दृश्यते लोके तेनाभि-
न्नत्वमात्मनः । प्रपद्यते ततो मूढस्तेनात्मानं न विन्दति ॥२॥
दशमस्य नवात्मत्वप्रतिपत्तिवदात्मनः । दृश्येषु तद्वदेवायं मूढो
लोको न चान्यथा ॥ ३ ॥ त्वं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययावेक-
कालिकौ । एकनीडौ कथं स्यातां विरुद्धौ न्यायतो वद ॥ ४ ॥
देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः । स्वापवत्तत्प्रहाणाय
तत्त्वमित्युच्यते दृशेः ॥ ५ ॥ दृशेश्छाया यदारूढा मुखच्छा-
येव दर्शने । पश्यंस्तं प्रत्ययं योगी दृष्ट आत्मेति मन्यते ॥ ६ ॥
तं च मूढं च यद्यन्यं प्रत्ययं वेत्ति नो दृशेः । स एव योगिनां
श्रेष्ठो नेतरः स्यान्न संशयः ॥ ७ ॥ विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स
त्वमित्युच्यते यतः । स स्यादनुभवस्तस्य ततोऽन्योऽनुभवो मृषा
॥ ८ ॥ दृशिरूपे सदानित्ये दर्शनादर्शने मयि । कथं स्यातां
ततो नान्य इष्यतेऽनुभवस्ततः ॥ ९ ॥ यत्स्थस्तापो रवेर्देहे दृशेः
स विषयो यथा । सत्त्वस्थस्तद्वदेवेह दृशेः स विषयस्तथा ॥१०॥
प्रतिषिद्धे दृगंशोऽज्ञः खमिवैकरसोऽद्वयः । नित्यमुक्तः सदाशुद्धः
सोऽहं ब्रह्मास्मि केवलः ॥ ११ ॥ विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परोऽन्यः
संभवत्यतः । विज्ञाताहं परो मुक्तः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥१२॥ यो
वेदालुप्तदृष्टित्वमात्मनोऽकर्तृतां तथा । ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स
आत्मज्ञो न चेतरः ॥१३॥ ज्ञातैवाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदे-
त्यपि । विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवान्यतः ॥१४॥ अलुप्ता
त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यतः । दृश्यया चान्यया दृष्ट्या
जन्यतास्याः प्रकल्पिता ॥१५॥ देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृ-
ता मृषा । नैव किंचित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥१६॥
कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः । कर्ता भोक्तेति विज्ञातं

मृषैवेति सुनिश्चितम् ॥ १७ ॥ एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वस्वद
पेऽवगते सति । नियोज्योऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं
भवेत् ॥ १८ ॥ यथा सर्वान्तरं व्योम व्योम्नोऽप्यभ्यन्तरं
ह्यहम् । निर्विकारोऽचलः शुद्धोऽजरो मुक्तः सदाद्वयः ॥ १९ ॥
इति द्वादशं प्रकाशप्रकरणम् ॥ १२ ॥

अचक्षुष्ट्वप्रकरणम् ॥ १३ ॥

अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथाऽश्रोत्रस्य का श्रुतिः । अवाक्त्वा
तु वक्तिः स्यादमनस्त्वान्मतिः कुतः ॥ १ ॥ अप्राणस्य
कर्मास्ति बुद्ध्यभावे न वेदिता । विद्याविद्ये ततो न स्तश्चिन्मा
त्रज्योतिषो मम ॥ २ ॥ नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविच
लिनः । अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ ३ ॥ जिघत्सा
वा पिपासा वा शोकमोहौ जरामृती । न विद्यन्तेऽशरीरत्वा
व्द्योमवद्व्यापिनो मम ॥ ४ ॥ अस्पर्शत्वान्न मे स्पृष्टिर्नाजिह्वत्वा
द्रसज्ञता । नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ ५ ॥
या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुष्का रूपरञ्जना । नित्यमेवात्मनो
दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ ६ ॥ तथान्येन्द्रिययुक्ता
वृत्तयो विषयाञ्जनाः । स्मृती रागादिरूपा च केवलान्तर्मने
स्यापि ॥ ७ ॥ मानसस्तद्वदन्यस्य दृश्यन्ते स्वप्नवृत्तयः । द्रष्टुर्दृ
ष्टिस्ततो नित्या शुद्धानन्ता च केवला ॥ ८ ॥ अनित्या सा
ऽविशुद्धेति गृह्यतेऽत्राविवेकतः । सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्य
योपाधिभूतया ॥ ९ ॥ मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि
मन्यते सर्वलोकोयं येन संसारमृच्छति ॥ १० ॥ अचक्षुष्का
दिशास्त्रोक्तं सबाह्याभ्यन्तरं त्वजम् । नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमु
क्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥ ११ ॥ अचक्षुष्कादिशास्त्राच्च नेन्द्रियाणि

सदा मम । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चाथर्वणेर्वचः ॥ १२ ॥
शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके । अप्राणो ह्यमना यस्मा-
दविकारी सदा ह्यहम् ॥ १३ ॥ विक्षेपो नास्ति तस्मान्मे न
समाधिस्ततो मम । विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विका-
रिणः ॥ १४ ॥ अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद्द्वयं मम ।
अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १५ ॥ इत्येतद्या-
वदज्ञानं तावत्कार्यं ममाभवत् । नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य
च सदा मम ॥ १६ ॥ समाधिर्वाऽसमाधिर्वा कार्यं चान्यत्कुतो
भवेत् । मां हि ध्यात्वा च बुद्ध्वा च मन्यन्ते कृतकृत्यताम्
॥ १७ ॥ अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्म्यतः सदा ।
अजः सर्वत एवाहमजरश्चाक्षयोऽमृतः ॥ १८ ॥ मदन्यः सर्व-
भूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते । कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता
नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ १९ ॥ न सच्चाहं न चासच्च नोभयं
केवलः शिवः । न मे संध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदा दृशेः
॥ २० ॥ सर्वमूर्तिवियुक्तं यद्यथा खं सूक्ष्ममद्वयम् । तेनाप्यस्मि
विनाभूतं ब्रह्मैवाहं तथाद्वयम् ॥ २१ ॥ ममात्मा स्वत आत्मेति
भेदो व्योम्नो यथा भवेत् । एकस्य सुषिभेदेन तथा मम विक-
ल्पितः ॥ २२ ॥ भेदोऽभेदस्तथा चैको नाना चेति विक-
ल्पितः । ज्ञेयं ज्ञाता गतिर्गन्ता मय्येकस्मिन्कुतो भवेत् ॥ २३ ॥
न मे हेयं न चादेयमविकारी यतो ह्यहम् । सदा मुक्तस्तथा
शुद्धः सदा बुद्धोऽगुणोऽद्वयः ॥ २४ ॥ इत्येवं सर्वदात्मानं
विद्यात्सर्वं समाहितः । विदित्वा मां स्वदेहस्थमृषिर्मुक्तो ध्रुवो
भवेत् ॥ २५ ॥ कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्मण एव च ।
य एवं वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥ २६ ॥ वेदार्थो

निश्चितो ह्येप समासेन मयोदितः । संन्यासिभ्यः प्रवक्त
शान्तेभ्यः शिष्टबुद्धिना ॥ २७ ॥ इति त्रयोदशमच
प्रकरणम् ॥ १३ ॥

स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् ॥ १४ ॥

स्वप्नस्मृत्योर्घटादेर्हि रूपाभासः प्रदृश्यते । पुरा नूनं त
कारा धीर्दृष्टेत्यनुमीयते ॥ १ ॥ भिक्षामटन्यथा स्वप्ने
देहो न स स्वयम् । जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद्द्रष्टृत्वादन्य एव
॥ २ ॥ मूपासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा । रूपा
न्व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ ३ ॥ व्यञ्जको वा य
लोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् । सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाका
प्रदृश्यते ॥ ४ ॥ धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पुरापि
न चेत्स्वप्ने कथं पश्येत्स्मरतो वा कृतिः कुतः ॥ ५ ॥ व्य
कत्वं तदेवास्या रूपाद्याकारदृश्यता । द्रष्टृत्वं च दृशेस्तद्व
स्याद्धिय उद्भवे ॥ ६ ॥ चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदे
बुद्धयः । मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ ७
करणं कर्म कर्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः । जाग्रत्येवं य
दृष्टा द्रष्टा तस्मादतोऽन्यथा ॥८॥ बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपा
यरूपतः । हानोपादानकर्तात्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥
सबाह्याभ्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने । बाह्यमाभ्यन्तरं चान्
त्कथं हेयं प्रकल्प्यते ॥ १० ॥ य आत्मा नेतिनेतीति परा
हेन शेषितः । स चेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥ ११
अशनायाद्यतिक्रान्तं ब्रह्मैवास्मि निरन्तरम् । कार्यवान्स्यां क
चाहं विमृशेदेवमञ्जसा ॥ १२ ॥ पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थ
पारं यियासति । आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्तुमन्यदिहेच्छ

॥ १३ ॥ आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि । न मोक्षार्हः स विज्ञेयो वान्तोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥ १४ ॥ सादित्यं हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाहर्निशैव वा । प्राणज्ञस्यापि न स्यातां कुतो ब्रह्मविदोऽद्वये ॥ १५ ॥ न स्मरत्यात्मनो ह्यात्मा विस्मरेद्वाप्यलुप्तचित् । मनोऽपि स्मरतीत्येतज्ज्ञानमज्ञानहेतुजम् ॥ १६ ॥ ज्ञातुर्ज्ञेयः परो ह्यात्मा सोऽविद्याकल्पितः स्मृतः । अपोढे विद्यया तस्मिन्रज्ज्वां सर्प इवाद्वयः ॥ १७ ॥ कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यन्तरं ह्यजम् । ममाहं वेत्ति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥ १८ ॥ आत्मा ह्यात्मीय इत्येष भावोऽविद्याप्रकल्पितः । आत्मैकत्वे ह्यसौ नास्ति बीजाभावे कुतः फलम् ॥ १९ ॥ द्रष्टृ श्रोतृ तथा मन्तृ विज्ञात्रेव तदक्षरम् । दृष्ट्राद्यन्यन्न तद्यस्मात्तस्माद्द्रष्टाहमक्षरम् ॥ २० ॥ स्थावरं जंगमं चैव द्रष्टृत्वादिक्रियायुतम् । सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्यात्माक्षरं त्वहम् ॥ २१ ॥ अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्म क्रियाफलम् । निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यति ॥ २२ ॥ ममाहंकारयत्नेच्छाः शून्या एव स्वभावतः । आत्मनीति यदि ज्ञातमाध्वं स्वस्थाः किमीहितैः ॥ २३ ॥ योऽहंकर्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च । वेत्ति नात्मज्ञ एवासौ योऽन्यथाज्ञः स आत्मवित् ॥ २४ ॥ यथान्यत्वेऽपि तादात्म्यं देहादिष्वात्मनो मतम् । तथाकर्तुरविज्ञानात्फलकर्मात्मतात्मनः ॥ २५ ॥ दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा जनैः सदा । तासामात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षतात्मनः ॥ २६ ॥ परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा । तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥ २७ ॥ ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः । तृष्णा

चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदैन्योद्भवाऽशुभा ॥ २८ ॥ अहमित्याख्या
धीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि । अर्थशून्ये यदा यस्य स क्रि
त्मज्ञो भवेत्तदा ॥ २९ ॥ बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ च तथासत्य
शेषता । यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥३०॥
प्रसन्ने विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसेऽद्वये । उत्पन्नात्मधियो
किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥ ३१ ॥ आत्मानं सर्वभूतस्थम
चात्मनोऽपि यः । पश्यन्निच्छत्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभ
सुम् ॥ ३२ ॥ प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्मा छायेवाक्षादिगोच
ध्यायतीवेति चोक्तो हि शुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥ ३३
अप्राणस्यामनस्कस्य तथाऽसंसर्गिणो दृशेः । व्योमवद्व्या
ह्यस्य कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ३४ ॥ असमाधिं न पश्य
निर्विकारस्य सर्वदा । ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोध्यं नान्य
प्मनः ॥ ३५ ॥ गन्तव्यं च तथा नैव सर्वगस्याचलस्य
नोर्ध्वं नाधस्तिरो वापि निष्कलस्यागुणत्वतः ॥ ३६ ॥ चिन्
त्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन्न विद्यते । कथं कार्यं ममैव
नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥ ३७ ॥ अमनस्कस्य का चिन्ता क्रि
चानिन्द्रियस्य का । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति सत्यं श्रुतेर्व
॥ ३८ ॥ अकालत्वाददेशत्वाददिक्त्वादनिमित्ततः । आत्म
नैव कालादेरपेक्षा ध्यायतः सदा ॥ ३९ ॥ यस्मिन्देवाश्च वेदा
पवित्रं कृत्स्नमेकताम् । व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं यस्मिन्स्नात्वाऽमृ
भवेत् ॥ ४० ॥ न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः परस्परेणा
न चैव दृश्यते । परेण दृश्यास्तु यथा रसादयस्तथैव दृश्यत
एव दैहिकाः ॥ ४१ ॥ अहंममेत्यर्पणयत्नविक्रियासुखादय
द्वदिह प्रदृश्यतः । दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते न दृश्यत

यान्ति ततः परो भवान् ॥ ४२ ॥ अहंक्रियाद्या हि समस्तवि-
क्रिया सकर्तृका कर्मफलेन संहृता । चितिस्वरूपेण समन्ततो-
ऽर्कवत्प्रकाश्यमानाऽसिततात्मनो ह्यतः ॥ ४३ ॥ दृशिस्वरूपेण
हि सर्वदेहिनां वियद्यथा व्याप्य मनांस्यवस्थितः । अतो न
तस्मादपरोऽस्ति वेदिता परोऽपि तस्मादत एक ईश्वरः ॥ ४४ ॥
शरीरबुद्ध्योर्यदि चान्यदृश्यता निरात्मवादाः सुनिराकृता मया ।
परश्च शुद्धो ह्यविशुद्धिकर्मतः सुनिर्मलः सर्वगतोऽसितोऽद्वयः
॥ ४५ ॥ घटादिरूपं यदि तेन गृह्यते मनः प्रवृत्तं बहुधा स्ववृ-
त्तिभिः । अशुद्ध्यचिद्रूपविकारदोषता मतेर्यथा वारयितुं न-
पार्यते ॥ ४६ ॥ यथा विशुद्धं गगनं निरन्तरं न सज्जते नापि
च लिप्यते तथा । समस्तभूतेषु सदैव तेष्वयं समः सदात्मा
ह्यजरोऽमरोऽभयः ॥ ४७ ॥ अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना दृशि-
स्वरूपस्य बहिः प्रकल्पिताः । अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभिर-
पोह्य नेतीत्यवशेषितो दृशि ॥ ४८ ॥ प्रबोधरूपं मनसोऽर्थयो-
गजं स्मृतौ च सुप्तस्य च दृश्यतोऽर्थवत् । तथैव देहप्रतिमानतः
पृथग्दृशेः शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥ ४९ ॥ स्वभावशुद्धे
गगने घनादिके मलेऽपयाते सति चाविशेषता । यथाच तद्व-
च्छ्रुतिवारितद्वये सदाऽविशेषो गगनोपमे दृशौ ॥ ५० ॥ इति
चतुर्दशं स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् ॥ १४ ॥

नान्यदन्यत्प्रकरणम् ॥ १५ ॥

नान्यदन्यद्भवेद्यस्मान्नान्यत्किंचिद्विचिन्तयेत् । अन्यस्यान्य-
त्वभावे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १ ॥ स्मरतो दृश्यते दृष्टं
पटे चित्रमिवार्पितम् । यत्र येन च तौ ज्ञेयौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ
॥ २ ॥ फलान्तं चानुभूतं यद्युतं कर्त्रादिकारकैः । स्मर्यमाणं

हि कर्मस्थं पूर्वं कर्मैव तच्चितः॥ ३ ॥ द्रष्टुश्चान्यद्भवेद्दृश्यं दृ
त्वाद्धटवत्सदा । दृश्याद्द्रष्टा सजातीयो न धीवत्साक्षितान्य
॥ ४ ॥ स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ विधीनां स्यात्प्रयोजकः ।
त्यादिः शववत्तेन तद्वन्नानात्मतान्यथा ॥ ५ ॥ न प्रिया
इत्युक्तेर्नादेहत्वं क्रियाफलम् । देहयोगः क्रियाहेतुस्तस्मात्
न्क्रियास्त्यजेत् ॥ ६ ॥ कर्मस्वात्मा स्वतन्त्रश्चेन्निवृत्तं च तथ
ताम् । अदेहत्वे फलेऽकार्ये ज्ञाते कुर्यात्कथं क्रियाः ॥ ७
जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां बुधः । कर्म हेतुवि
यत्स्वरूपं शास्त्रतः स्मरेत् ॥ ८ ॥ आत्मैकः सर्वभूतेषु त
तस्मिंश्च खे यथा । पर्यगाद्व्योमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ॥
व्रणस्नाय्वोरभावेन स्थूलं देहं निवारयेत् । शुद्धापापतया
लिङ्गं चाकायमित्युत ॥ १० ॥ वासुदेवो यथाश्वत्थे स्व
चाब्रवीत्समम् । तद्वेत्ति य आत्मानं समं स ब्रह्मवित्त
॥ ११ ॥ यथा ह्यन्यशरीरेषु ममाहन्ता न चेष्यते । अस्मिंश्चा
तथा देहे धीसाक्षित्वाविशेषतः ॥ १२ ॥ रूपसंस्कारतुल्या
रागद्वेषौ भयं च यत् । गृह्यते धीश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभ
सदा ॥ १३ ॥ यन्मनास्तन्मयोऽन्यत्वे नात्मत्वासौ क्रियात्मि
आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तत्स्वयम् ॥ १४ ॥ स्व
वैकरसा ज्ञप्तिरविभक्ताजराऽमला । चक्षुराद्युपधानात्सा वि
रीता विभाव्यते ॥ १५ ॥ दृश्यत्वादहमित्येषो नात्मधर्मो घट
दिवत् । तथान्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्माऽमलो ह्यतः ॥१
सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वगः । विक्रियेत यदि द्र
बुद्ध्यादीवाल्पविद्भवेत् ॥ १७ ॥ न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादे
थैव तत् । नहि द्रष्टुरिति ह्युक्तं तस्माद्द्रष्टा सदैकदृक् ॥ १८

संघातो वास्मि भूतानां करणानां तथैव च । व्यस्तं वान्यतमो
ऽस्मि को वास्मीति विचारयेत् ॥ १९ ॥ व्यस्तं नाहं समस्तं
वा भूतमिन्द्रियमेव वा । ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञातान्योऽस्माद्घटा-
दिवत् ॥ २० ॥ आत्माग्नेरिन्धना बुद्धिरविद्याकामकर्मभिः ।
दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ॥ २१ ॥ दक्षि-
णाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विचेष्टते । विषयैर्हविषा दीप्त
आत्माग्निः स्थूलभुक्तदा ॥ २२ ॥ हूयन्ते तु हवींषीति
रूपादिग्रहणे स्मरन् । अरागद्वेष आत्माग्नौ जाग्रद्दोषैर्न लिप्यते
॥ २३ ॥ मानसे तु गृहे व्यक्तः सोऽविद्याकर्मवासनाम् ।
पश्यंस्तेजस आत्मोक्तः स्वयंज्योतिः प्रकाशिता ॥ २४ ॥ विषया
वासना वापि चोद्यन्ते नैव कर्मभिः । यदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः
प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥ २५ ॥ मनोबुद्धीन्द्रियाणां या अ-
वस्थाः कर्मचोदिताः । चैतन्येनैव भास्यन्ते रविणेव घटादयः
॥ २६ ॥ तत्रैवंसति बुद्धीज्ञ आत्मभासावभासयन् । कर्ता
तासां यदर्थास्ता मूढैरेवाभिधीयते ॥ २७ ॥ सर्वज्ञोऽप्यतएव
स्यात्स्वेन भासावभासयन् । सर्वं सर्वक्रियाहेतोः सर्वकृत्त्वं तथा-
त्मनः ॥ २८ ॥ सोपाधिश्चैवमात्मोक्तो निरुपाख्योऽनुपाधि-
कः । निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्तं मनो वाक्न नाप्नुतः ॥ २९ ॥
चेतनोऽचेतनो वापि कर्ताकर्ता गतोऽगतः । बद्धो मुक्तस्तथा
एकोऽनेकः शुद्धोऽन्यथेति वा ॥ ३० ॥ अप्राप्यैव निवर्तन्ते
वाचोधीभिः सहैव तु । निर्गुणत्वात्क्रियाभावाद्विशेषाणामभा-
वतः ॥ ३१ ॥ व्यापकं सर्वतो व्योम मूर्तैः सर्वैर्वियोजितम् ।
यथा तद्वदिहात्मानं विन्द्याच्छुद्धं परं पदम् ॥ ३२ ॥ दृष्टं
हित्वा स्मृतिं तस्मिन्सर्वग्रश्च तमस्त्यजेत् । सर्वदृग्ज्योतिषा युक्तो

दिनकृच्छार्वरं यथा ॥ ३३ ॥ रूपस्मृत्यन्धकारार्थाः प्र
यस्य गोचराः । स एवात्मा समो द्रष्टा सर्वभूतेषु सर्वगः॥३
आत्मबुद्धिमनश्चक्षुर्विषयालोकसंगमात् । विचित्रो जायते
प्रत्ययोऽज्ञानलक्षणः ॥ ३५ ॥ विविच्यास्मात्स्वमात्मानं वि
च्छुद्धं परं पदम् । द्रष्टारं सर्वभूतस्थं समं सर्वभयातिगम् ॥३
समस्तं सर्वगं शान्तं विमलं व्योमवत्स्थितम् । निष्कलं नि
सर्वं नित्यं द्वन्द्वैर्विवर्जितम् ॥ ३७ ॥ सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञः
ज्ञेयो मयेत्युत । विमृश्यैवं विजानीयाज्ज्ञानकर्म न वेति
॥ ३८ ॥ अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं दृष्टमित्यादि शासनात् । नैव
मयान्यैर्वा परं ब्रह्म कथंचन ॥ ३९ ॥ स्वरूपाव्यवधाना
ज्ञानालोकस्वभावतः । अन्यज्ञानानपेक्षत्वाज्ज्ञातं चैव
मया ॥ ४० ॥ नान्येन ज्योतिषा कार्यं रवेरात्मप्रका
स्वबोधान्नान्यबोधेच्छा बोधस्यात्मप्रकाशने ॥ ४१ ॥ न
वान्यतोपेक्षा स्वरूपं यस्य यद्भवेत् । प्रकाशान्तरदृश्यो न प्र
ह्यस्ति कश्चन ॥ ४२ ॥ व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्य प्रकाशात्
मागमात् । प्रकाशस्त्वर्ककार्यः स्यादिति मिथ्या वचो
॥ ४३ ॥ यतोऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्यमिष्यते । स्
त्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ॥ ४४ ॥ सत्तामात्रे प्र
शस्य कर्तादित्यादिरिष्यते । घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वद्बोध
नीष्यताम् ॥ ४५ ॥ बिलात्सर्पस्य निर्याणे सूर्यो यद्वत्
शकः । प्रयत्नेन विना तद्वज्ज्ञातात्मा बोधरूपतः ॥ ४
दग्धेवमुष्णः सत्तायां तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् । सत्येव यद्
तु ज्ञाते सर्प इवोत्थिते ॥ ४७ ॥ ज्ञाताऽयत्नोपि तद्वज्ज्ञः
भ्रामकवद्भवेत् । स्वरूपेण स्वयं नात्मा ज्ञेयोऽज्ञेयोऽथवा

॥ ४८ ॥ विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनात् । बन्ध-
मोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥ ४९ ॥ नाहोरात्रे
यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः । बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ
तथात्मनि ॥ ५० ॥ यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्जि-
तम् । यथोक्तेन विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥ ५१ ॥ जन्म-
मृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शक्नुयात् । इत उद्धर्तुमात्मानं ज्ञाना-
दन्येन केनचित् ॥ ५२ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व-
संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्ट इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥
ममाहमित्येतदपोह्य सर्वतो विमुक्तदेहं पदमम्बरोपमम् । सुदृ-
ष्टशास्त्रानुमितिभिर्य ईरितं विमुच्यतेऽस्मिन्यदि निश्चितो नरः
॥ ५४ ॥ इति पञ्चदशं नान्यदन्यत्प्रकरणम् ॥ १५ ॥

पार्थिवप्रकरणम् ॥ १६ ॥

पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्मयः । पक्तिश्चेष्टा-
वकाशाः स्युर्वह्निवाय्वम्बरोद्भवाः ॥ १ ॥ घ्राणादीनि तदर्थाश्च
पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् । रूपालोकवदिष्टं हि सजातीयार्थ-
मिन्द्रियम् ॥ २ ॥ बुद्ध्यर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्म-
णि । तद्विकल्पार्थमन्तस्थं मन एकादशं भवेत् ॥ ३ ॥ निश्च-
यार्था भवेद्बुद्धिस्तां सर्वार्थानुभाविनीम् । ज्ञातात्मोक्तः स्वरू-
पेण ज्योतिषा व्यञ्जयन्सदा ॥ ४ ॥ व्यञ्जकस्तु यथालोको
व्यङ्ग्यस्याकारतां गतः । व्यतिकीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्वज्ज्ञः प्रत्ययैः
सदा ॥ ५ ॥ स्थितो दीपो यथायत्नः प्राप्तं सर्वं प्रकाशयेत् ।
शब्दाद्याकारबुद्धीर्ज्ञः प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ ६ ॥ शरीरेन्द्रि-
यसंघात आत्मत्वेन गतां धियम् । नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां
विशिषन्ति सुखादयः ॥ ७ ॥ शिरोदुःखादिनात्मानं दुःख्य-

सीति हि पश्यति । द्रष्टान्यो दुःखिनो दृश्याद्द्रष्टृत्वाच्च न दुः
ख्यसौ ॥ ८ ॥ दुःखी स्याद्दुःख्यहंमानाद्दुःखिनो दर्शना
वा । संहतेऽङ्गादिभिर्द्रष्टा दुःखी दुःखस्य नैव सः ॥ ९
चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं स्याच्चेन्नानेकमेव तत् । संहतं च ततो ना
द्रष्टृत्वात्कर्मतां व्रजेत् ॥ १० ॥ ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनो
मतं यदि । नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ ११
ज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि यद्वन्नात्मप्रकाशनम् । भेदेऽप्येवं स
त्वाज्ज्ञ आत्मानं नैव पश्यति ॥ १२ ॥ यद्धर्मा यः पदार्थो
तस्यैवेयात्स कर्मताम् । न ह्यात्मानं दहत्यग्निस्तथा नैव प्रक
शयेत् ॥ १३ ॥ एतेनैवात्मनात्मानो ग्रहो बुद्धेर्निराकृत
अंशोऽप्येवं समत्वाद्धि निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥ १४ ॥ शून्यता
न युक्तं वै बुद्धेरन्येन दृश्यता । युक्तातो घटवत्तस्याः प्राक्
द्धेश्च विकल्पतः ॥ १५ ॥ अविकल्पं तदस्त्येव यत्पूर्वं स्या
कल्पतः । विकल्पोत्पत्तिहेतुत्वाद्यद्यस्यैव तु कारणम् ॥ १६
अज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य नियामकम् । हित्वात्मानं परं ब्र
विन्द्यान्मुक्तं सदाभयम् ॥ १७ ॥ जाग्रत्स्वप्नं तयोर्बीजं सु
प्ताख्यं तमोमयम् । अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतत्त्रयं त्य
॥ १८ ॥ आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसंकरात् । भ्रान्
स्यादात्मकर्मेति क्रियाणां संनिपाततः ॥ १९ ॥ निमीलोन्मी
लने स्थाने वायव्ये तेन चक्षुषः । प्रकाशत्वान्मनस्येवं बुद्धौ
स्तः प्रकाशतः ॥ २० ॥ संकल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्ध्यो
क्रमात् । नेतरेतरधर्मत्वं सर्वं चात्मनि कल्पितम् ॥ २१
स्थानावच्छेददृष्टिः स्यादिन्द्रियाणां तदात्मताम् । गता धी
हि पश्यञ्ज्ञो देहमात्र इवेक्ष्यते ॥ २२ ॥ क्षणिकं हि तद

धर्ममात्रं निरन्तरम् । सादृश्याद्दीपवत्तद्धीस्तच्छान्तिः पुरुषार्थता ॥ २३ ॥ स्वाकारान्यावभासं च येषां रूपादि विद्यते । येषां नास्ति ततश्चान्यत्पूर्वासंगतिरुच्यते ॥ २४ ॥ बाह्याकारस्ततो ज्ञप्तेः स्मृत्यभावः सदा क्षणात् । क्षणिकत्वाच्च संस्कारं नैवाधत्ते क्वचित्तु धीः ॥ २५ ॥ आधारस्याप्यसत्त्वाच्च तुल्यता निर्निमित्ततः । स्थाने वा क्षणिकत्वस्य हानं स्यान्न तदिष्यते ॥ २६ ॥ शान्तेश्चायत्नसिद्धत्वात्साधनोक्तिरनर्थिका । एकैकस्मिन्समाप्तत्वाच्छान्तेरन्यानपेक्षता ॥ २७ ॥ अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि परसंतान इष्यताम् । सर्वार्थे क्षणिके कस्मिंस्तथाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८ ॥ तुल्यकालसमुद्भूतावितरेतरयोगिनौ । योगाच्च संस्कृतो यस्तु सोऽन्यं हीक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥ मृषाध्यासस्तु यत्र स्यात्तन्नाशस्तत्र नो मतः । सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ॥ ३० ॥ अस्ति तावत्स्वयं नाम ज्ञानं वात्मान्यदेव वा । भावाभावज्ञतस्तस्य नाभावस्त्वधिगम्यते ॥ ३१ ॥ येनाधिगम्यतेऽभावस्तत्सत्स्यात्तन्न चेद्भवेत् । भावाभावानभिज्ञत्वं लोकस्य स्यान्न चेष्यते ॥ ३२ ॥ सदसत्सदसच्चेति विकल्पात्प्राग्यदिष्यते । तदद्वैतं समत्वात्तु नित्यं चान्यद्विकल्पितात् ॥ ३३ ॥ विकल्पोद्भवतासत्त्वं स्वप्नदृश्यवदिष्यताम् । द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥ ३४ ॥ वाचारम्भणशास्त्राच्च विकाराणां ह्यभावता । मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्मम मायेति च स्मृतेः ॥ ३५ ॥ विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च विलक्षणः । उपादेयो न हेयोऽत आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ ३६ ॥ अप्रकाशो यथादित्ये नास्ति ज्योतिःस्वभावतः । नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥ ३७॥ तथा-

विक्रियरूपत्वान्नावस्थान्तरमात्मनः । अवस्थान्तरवत्त्वे
नाशोऽस्य स्यान्न संशयः ॥ ३८ ॥ मोक्षोऽवस्थान्तरं
कृतकः स चलो ह्यतः । न संयोगो वियोगो वा मोक्षो यु
कथंचन ॥ ३९ ॥ संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव
गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ॥ ४० ॥ स्वरूपसा
मित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरे । अनुपात्तं स्वरूपं हि स्वे
त्यक्तं तथैव च ॥ ४१ ॥ स्वरूपत्वान्न सर्वस्य त्यक्तुं श
ह्यनन्यतः । गृहीतुं वा ततो नित्योऽविषयत्वात्पृथक्त्वतः ॥४
आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य नित्य आत्मैव केवलः । त्यजेत्त
त्क्रियाः सर्वाः साधनैः सह मोक्षवित् ॥ ४३ ॥ आत्मला
परो लाभ इति शास्त्रोपपत्तयः । अलाभोऽन्यात्मलाभस्तु
त्तस्मादनात्मताम् ॥ ४४ ॥ गुणानां समभावस्य भ्रंशो
ह्युपपद्यते । अविद्यादेः प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरुच्यते ॥ ४५
इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदा न वा । नियमो न प्रवृत्ती
गुणेष्वात्मनि वा भवेत् ॥ ४६ ॥ विशेषो मुक्तबद्धा
तादर्थ्येन च युज्यते । अर्थार्थिनोस्त्वसंबन्धो नार्थी ज्ञो
रोऽपि वा ॥ ४७ ॥ प्रधानस्य च पारार्थ्ये पुरुषस्याविकारव
न युक्तं सांख्यशास्त्रेऽपि विकारेऽपि न युज्यते ॥ ४८
संबन्धानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च । मिथो युक्तं तदर्थत्वं प्र
नस्याचितित्वतः ॥ ४९ ॥ क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं ज्ञानम
च पूर्ववत् । निर्निमित्ते त्वनिर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ५
न प्रकाश्यं यथौष्ण्यत्वं ज्ञानेनैवं सुखादयः । एकनीडत्व
ग्राह्याः स्युः कणादादिवर्त्मनाम् ॥ ५१ ॥ युगपत्समवे
सुखविज्ञानयोरपि । मनोयोगैकहेतुत्वाद्ग्राह्यत्वं सुखस्य

॥ ५२ ॥ तथान्येषां च भिन्नत्वाद्युगपज्जन्म नेष्यते । गुणानां समवेतत्वं ज्ञानं चेन्न विशेषणात् ॥ ५३ ॥ ज्ञानेनैव विशेषत्वाज्ज्ञानाप्यत्वं स्मृतेस्तथा । सुखं ज्ञातं मयेत्येवं तत्राज्ञानात्मकत्वतः ॥ ५४ ॥ सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्तेऽविकारतः । भेदादन्यस्य कस्मान्न मनसो वा विशेषतः ॥ ५५ ॥ स्यान्मात्ऽपरिहार्यो तु ज्ञानं चेज्ज्ञेयता व्रजेत् । युगपद्वापि चोत्पत्तिरभ्युपेतात इष्यते ॥ ५६ ॥ अनवस्थान्तरत्वाच्च बन्धो नात्मनि विद्यते । नाशुद्धिश्चाप्यसङ्गत्वादसङ्गो हीति च श्रुतेः ॥ ५७ ॥ सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुतेः ॥ ५८ ॥ एवं तर्हि न मोक्षोऽस्ति बन्धाभावात्कथंचन । शास्त्रानर्थक्यमेव स्यान्न बुद्धेर्भ्रान्तिरिष्यते । बन्धो मोक्षश्च तन्नाशः स यथोक्तो न चान्यथा ॥ ५९ ॥ बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्मनि मन्यते । बुद्धिर्नान्योऽस्ति बोद्धेति सेयं भ्रान्तिर्हि धीगता॥६०॥ बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यं तत्रोपचर्यते । अविवेकोऽप्यनाद्योऽयं संसारो नान्य इष्यते ॥६१॥ मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्यथानुपपत्तितः । येषां वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षो नाशस्तु तैर्मतः ॥६२॥ अवस्थान्तरमप्येवमविकारान्न युज्यते। विकारोऽवयवित्वं स्यात्ततो नाशो घटादिवत् ॥६३॥ तस्माद्भ्रान्तिरतोऽन्या हि बन्धमोक्षादिकल्पनाः। सांख्यकाणादबौद्धानां मीमांसाहतकल्पनाः॥६४॥ शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नादर्तव्याः कदाचन । शक्यन्ते शतशो वक्तुंदोषास्तासां सहस्रशः ॥६५॥ अपि निन्दोपपत्तेश्च यान्यतोऽन्यानि चेत्यतः । त्यक्त्वातो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मतिं कुर्याद्दृढां बुधः ॥ ६६ ॥ श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हित्वा सर्वमनार्जवम् । वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थे व्यासस्याभिमतौ तथा ॥ ६७ ॥ इति

प्रणुन्ना द्वयवादकल्पना निरात्मवादाश्च तथाहि युक्तिः
व्यपेतशङ्काः परवादतः स्थिरा मुमुक्षवो ज्ञानपथे स्युरित्
॥ ६८ ॥ स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीव निर्मलं विकल्पनाभ्यो वि
रीतमद्वयम्। अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवेन्निरन्वयो नि
तिमेति शाश्वतीम् ॥६९॥ इदं रहस्यं परमं परायणं व्यपेतदो
रभिमानवर्जितैः। समीक्ष्य कार्या मतिरार्जवे सदा न तत्त्व
वस्त्वान्यमतिर्हि कश्चन ॥ ७० ॥ अनेकजन्मान्तरसंचितैर्न
विमुच्यतेऽज्ञाननिमित्तपातकैः। इदं विदित्वा परमं हि पाव
न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥७१॥ प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रि
याय च प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे। गुणान्वितायानुगता
सर्वदा प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥ ७२ ॥ परस्य देहे न यथ
भिमानिता परस्य तद्वत्परमार्थमीक्ष्य च। इदं हि विज्ञानमतो
निर्मलं संप्राप्य मुक्तोऽथ भवेच्च सर्वतः ॥७३॥ नहीह लाभो
ऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन स्वरूपलाभात्स इतो हि नान्यतः।
देयमैन्द्रादपि राज्यतोऽधिकं स्वरूपलाभं त्वपरीक्ष्य यत्न
॥ ७४ ॥ इति षोडशं पार्थिवप्रकरणम् ॥ १६ ॥

सम्यङ्मतिप्रकरणम् ॥ १७ ॥

आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते। सर्व
सर्वदृक् शुद्धस्तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ १ ॥ पदवाक्यप्रमाण
दीपभूतैः प्रकाशितम्। ब्रह्म वेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्य
हम् ॥ २ ॥ यद्वाक्सूर्यांशुसंपातप्रनष्टध्वान्तकल्मषः। प्रण
तान्गुरून्वक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिश्चयम् ॥ ३ ॥ आत्मलाभात्
नान्यो लाभः कश्चन विद्यते। यदर्था वेदवादाश्च स्मार्ताश्चा
तु याः क्रियाः ॥ ४ ॥ आत्मार्थोऽपि हि यो लाभः सुख

येष्टो विपर्ययः । आत्मलाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ॥ ५ ॥ स्वयं लब्धस्वभावत्वाल्लाभस्तस्य नचान्यतः । अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोऽन्यदृष्टिसमुद्भवः ॥ ६ ॥ अन्यदृष्टिस्त्वविद्या स्यात्तन्नाशो मोक्ष उच्यते । ज्ञानेनैव तु सोऽपि स्याद्विरोधित्वान्न कर्मणा ॥ ७ ॥ कर्मकार्यस्त्वनित्यः स्यादविद्याकामकारणः । प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृतः ॥ ८ ॥ ज्ञानैकार्थपरत्वात्तं वाक्यमेकं ततो विदुः । एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ९ ॥ वाच्यभेदात्तु तद्भेदः कल्प्यो वाच्यो हि तच्छ्रुतेः । त्रयं त्वेतत्ततः प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥ १० ॥ असदेतत्त्रयं तस्मादन्योन्येन हि कल्पितम् । कृतो वर्णो यथाशब्दाच्छ्रुतोऽन्यत्र धिया बहिः ॥ ११ ॥ दृष्टं चापि यथारूपं बुद्धेः शब्दाय कल्पते । एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रान्तिबुद्धिविकल्पितम् ॥ १२ ॥ असदेतत्ततो युक्तं सच्चिन्मात्रं न कल्पितम् । वेदश्चापि स एवाद्यो वेद्यं चान्यत्तु कल्पितम् ॥ १३ ॥ येन वेत्ति स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं तु मायया । येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ १४ ॥ येन स्वप्नगतो वक्ति सा वाग्घ्राणं तथैव च । रसनस्पर्शने चैव मनश्चान्यत्तथेन्द्रियम् ॥ १५ ॥ कल्प्योपाधिभिरेवैतद्भिन्नं ज्ञानमनेकधा । आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरेकस्य जायते ॥ १६ ॥ जाग्रतश्च यथा भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पितः । बुद्धिस्थं व्याकरोत्यर्थं भ्रान्त्या तृष्णोद्भवक्रियः ॥ १७ ॥ स्वप्ने तद्वत्प्रबोधे यो बहिश्चान्तस्तथैव च । आलेख्याध्ययने यद्वत्तदन्योन्यधियोद्भवम् ॥ १८ ॥ यदायं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन्यथाक्रतुः । यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥ १९ ॥ अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ।

तद्वता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥ २० ॥ विद्यावि
श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि नः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्र
विद्या विधीयते ॥ २१ ॥ चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे वि
प्रकाशते । यमैर्नित्यैश्च यज्ञैश्च तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ २२
शारीरादितपः कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थमुत्तमम् । मनआदिसमाध
तत्तद्देहविशोषणम् ॥ २३ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्येका
परमं तपः । तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥२४
दृष्टं जागरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु । सुषुप्तं तदभावं
स्वमात्मानं परं पदम् ॥ २५ ॥ सुषुप्त्याख्यं तमोज्ञानं बी
स्वप्नप्रबोधयोः । स्वात्मबोधप्रदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथाभ
॥ २६ ॥ तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायाबीजं पुनः क्रमात् । मा
व्यात्माविकारोऽपि बहुधैको जलार्कवत् ॥ २७ ॥ बीजं
यथा भिन्नं प्राणस्वप्नादिभिस्तथा । स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु तद्वदात
जलेन्दुवत् ॥ २८ ॥ मायाहस्तिनमारुह्य मायाव्येको य
व्रजेत् । आगच्छंस्तद्वदेवात्मा प्राणस्वप्नादिगोचरः ॥ २९
न हस्ती न तदारूढो मायाव्यन्यो यथास्थितः । न प्राणो
न तद्द्रष्टा तथा ज्ञोऽन्यः सदादृशिः ॥ ३० ॥ अबद्धचक्षु
नास्ति माया मायाविनोऽपि वा । बद्धाक्षस्यैव सा मा
मायाव्येव ततो भवेत् ॥ ३१ ॥ साक्षाद्देवः स विज्ञेयः साक्ष
दात्मेति च श्रुतेः । भिद्यते हृदयग्रन्थिर्न चेदित्यादितः श्रु
॥ ३२ ॥ अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहणं चेन्द्रियैर्भवेत् । सुख
दिभ्यस्तथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथं भवेत् ॥ ३३ ॥ अदृश्यो
यथा राहुश्चन्द्रे बिम्बं यथाम्भसि । सर्वगोऽपि तथैवात्मा बुद्ध
वेव स गृह्यते ॥ ३४ ॥ भानोर्बिम्बं यथा चौष्ण्यं जले दृष्टं

चाम्भसः । बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्विधर्मतः ॥ ३५ ॥ चक्षुर्युक्ता धिया वृत्तिर्या तां पश्यन्नलुप्तदृक् । दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुतेः श्रोता तथा भवेत् ॥ ३६ ॥ केवलां मनसो वृत्तिं पश्यन्मन्ता मतेरजः । विज्ञाताऽलुप्तशक्तित्वात्तथा शास्त्रं नहीत्यतः ॥ ३७ ॥ ध्यायतीत्यविकारित्वं तथा लेलायतीत्यपि । अत्र स्तेनेति शुद्धत्वं तथानन्वागतं श्रुतेः ॥ ३८ ॥ शक्त्यलोपात्सुपुप्ते ज्ञस्तथा बोधेऽविकारतः । ज्ञेयस्यैव विशेपस्तु यत्र वेत्ति श्रुतेर्वचः ॥ ३९ ॥ व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं लोकदृष्टेरनात्मनः । दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म तत्स्मृतम् ॥ ४० ॥ नहि दीपान्तरापेक्षा यद्वद्दीपप्रकाशने । बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोऽन्यस्तथेष्यते ॥ ४१ ॥ विपयत्वं विकारित्वं नानात्वं वा नहीष्यते । न हेयो नाप्युपादेय आत्मा नान्येन वा ततः ॥ ४२ ॥ सबाह्याभ्यन्तरो जीर्णो जन्ममृत्युजरातिगः । अहमात्मेति यो वेत्ति कुतोऽन्वेव विभेति सः ॥ ४३ ॥ प्रागेवैतद्विधेः कर्म वर्णित्वादेरपोहनात् । तदस्थूलादिशास्त्रेभ्यस्तत्त्वमेवेति निश्चयात्॥४४॥ पूर्वदेहपरित्यागे जात्यादीनां प्रहाणतः । देहस्यैव तु जात्यादिस्तस्याप्येवं ह्यनात्मता ॥ ४५ ॥ ममाहं चेत्यतोऽविद्या शरीरादिष्वनात्मसु । आत्मज्ञानेन हेया स्यादसुराणामिति श्रुतेः ॥ ४६ ॥ दशाहाशौचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्तनम् । यथा ज्ञानस्य संप्राप्तौ तद्वज्जात्यादिकर्मणाम् ॥ ४७ ॥ यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं त्वज्ञः प्रपद्यते । यदा स्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ॥ ४८ ॥ आत्मरूपविधेः कार्यं क्रियादिभ्यो निवर्तनम् । न साध्यं साधनं वात्मा नित्यतृप्तः स्मृतेर्मतः ॥ ४९ ॥ उत्पाद्याप्यविकार्याणि संस्कार्यं च क्रियाफलम् ।

नातोऽन्यत्कर्मणा कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनम् ॥ ५० ॥ ता
न्तत्वादनित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च या बहिः । संहृत्यात्मनि
प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत् ॥ ५१ ॥ शान्तं प्राज्ञं त
मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्मणि स्थितम् । श्रुतेराचार्यवान्वेद तद्विद्धि
स्मृतेस्तथा ॥५२॥ स गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितः
ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु स्वान्तध्वान्तमहोदधिम् ॥ ५३ ॥ दृ
स्पृष्टिः श्रुतिर्घ्रातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च । शक्तयोऽन्याश्च भि
चिद्रूपत्वेऽप्युपाधिभिः ॥ ५४ ॥ अपायोद्भूतिहीनाभि
दीप्यन्रविर्यथा । सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धः सर्वं जानाति स
॥ ५५ ॥ अन्यदृष्टिः शरीरस्थस्तावन्मात्रो ह्यविद्यया । जले
ष्वुपमाभिस्तु तद्धर्मा च विभाव्यते ॥ ५६ ॥ दृष्ट्वा बाह्यं नि
ल्याथ स्मृत्वा तत्प्रविहाय च । अथोन्मील्यात्मनो दृष्टिं
प्राप्नोत्यनध्वगः ॥ ५७ ॥ प्राणाद्येवं त्रिकं हित्वा तीर्णोऽज्ञा
महोदधिम् स्वात्मस्थो निर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि
॥ ५८ ॥ अजोऽहं चामरोऽमृत्युरजरोऽभय एव च । स
सर्वदृक् शुद्ध इति बुद्धो न जायते ॥ ५९ ॥ पूर्वोक्तं यत्त
बीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः । तदभावे कुतो जन्म ब्रह्मै
विजानतः ॥ ६० ॥ क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन्नपूर्ववत्
बुद्ध्यादेर्ज्ञस्तथाऽसत्यान्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ६१ ॥ सत्यं ज्ञा
मनन्तं च रसादेः पञ्चकात्परम् । स्वामदृश्यादिशास्त्रोक्त
ब्रह्मेति निर्भयः ॥ ६२ ॥ यस्माद्भीताः प्रवर्तन्ते वाङ्मनःप्र
कादयः । तदात्मानन्दतत्त्वज्ञो न बिभेति कुतश्चन ॥ ६३
नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये । प्रण
तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ६४ ॥ विराड्वैश्वानरो बा

स्मरन्नन्तः प्रजापतिः । प्रविलीने तु सर्वस्मिन्प्राज्ञोऽव्याकृतमुच्यते ॥ ६५ ॥ वाचारम्भणमात्रत्वात्सुपुप्तादित्रिकं त्वसत् । सत्यो ज्ञश्चाहमित्येवं सत्यसन्धो विमुच्यते ॥ ६६ ॥ भारूपत्वाद्यथा भानोर्नाहोरात्रे तथैव च । ज्ञानाज्ञाने न मे स्यातां चिद्रूपत्वाविशेषतः ॥ ६७ ॥ शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वाद्ब्रह्मैव स्यामहं सदा । ब्रह्मणो मे न हेयं स्याद्ग्राह्यं वेति च संस्मरेत् ॥ ६८ ॥ अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको नभो यथा । मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेवं न जायते ॥ ६९ ॥ न बाह्यं मध्यतो वान्तर्विद्यतेऽन्यत्स्वतः क्वचित् । अबाह्यान्तःश्रुतेः किंचित्तस्माच्छुद्धः स्वयंप्रभः ॥ ७० ॥ नेतिनेत्यादिशास्त्रेभ्यः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः । अविज्ञातादिशास्त्राच्च नैव ज्ञेयो ह्यतोऽन्यथा ॥ ७१ ॥ सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं परम् । स आत्मा सर्वभूतानामात्मा ह्येषामिति श्रुतेः ॥ ७२ ॥ जीवश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देवमञ्जसा । देवोपास्यः स देवानां पशुत्वाच्च निवर्तते ॥ ७३ ॥ अहमेव सदात्मज्ञः शून्यस्त्वन्यैर्यथाम्बरम् । इत्येवं सत्यसंधत्वादसद्दाता न बध्यते ॥ ७४ ॥ कृपणास्तेऽन्यथैवातो विदुर्ब्रह्म परं हि ये । स्वराड्योऽनन्यदृक्स्वस्थस्तस्य देवा असन्वशे ॥७५॥ हित्वा जात्यादिसंबन्धान्वाचोऽन्याः सह कर्मभिः । ओमित्येवं सदात्मानं सर्वं शुद्धं प्रपद्यथ ॥ ७६ ॥ सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् । तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वं सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥ ७७ ॥ धर्माधर्मविनिर्मुक्तं भूतभव्यात्कृताकृतात् । स्वमात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्वबन्धनैः ॥ ७८ ॥ अकुर्वन्सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येति धावतः । मायया सर्वशक्तित्वादजः सन्बहुधा मतः ॥ ७९ ॥ राजवत्साक्षिमात्रत्वात्सांनिध्याद्भ्रामको यथा ।

आमयञ्जगदात्माहं निःक्रियोऽकारकोऽद्वयः ॥ ८० ॥ निं
निष्क्रियं नित्यं निर्द्वन्द्वं यन्निरामयम् । शुद्धं बुद्धं तथा
तद्ब्रह्मास्मीति धारयेत् ॥ ८१ ॥ बन्धं मोक्षं च सर्वं यत इ
भयं हेयमेकं द्वयं च ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं परममधिगतं तत्त्वं
विशुद्धम् । विज्ञायैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोकमोहावती
सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवाप्तकृत्यः ॥ ८२
न स्वयं स्वस्य नान्यश्च नान्यस्यात्मा च हेयगः । उपादेयो
चाप्येवमिति सम्यङ्मतिः स्मृता ॥ ८३ ॥ आत्मप्रत्यायि
ह्येषा सर्ववेदान्तगोचरा । ज्ञात्वैतां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसार
न्धनैः ॥ ८४ ॥ रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्पर
पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम् ॥ ८५ ॥ नैतद्देयमश
न्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् । विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानु
ताय च ॥ ८६ ॥ ददतश्चात्मनो ज्ञानं निष्क्रियोऽन्यो न वि
ते । ज्ञानमिच्छंस्तरेत्तस्माद्युक्तः शिष्यगुणैः सदा ॥ ८७ ॥ ज्ञा
ज्ञेयं तथा ज्ञाता यस्मादन्यो न विद्यते । सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्त
ज्ञानात्मने नमः ॥ ८८ ॥ विद्यया तारिताः स्मो यैर्जन्ममृत
महोदधिम् । सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसंकुलम् ॥ ८९
इति सप्तदशं सम्यङ्मतिप्रकरणम् ॥ १७ ॥

तत्त्वमसिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

येनात्मना विलीयन्ते उद्भवन्ति च वृत्तयः । नित्यावग
तस्मै नमो धीप्रत्ययात्मने ॥ १ ॥ प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसंभृ
श्रुतेरतीञ्शतशो वचोसिभिः । ररक्ष वेदार्थनिधिं विशाल
नमो यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे ॥ २ ॥ नित्यमुक्तः सदेवास्मि
त्येवं चेन्न भवेन्मतिः । किमर्थं श्रावयत्येव मातृवच्छ्रुतिरा

रात् ॥ ३ ॥ सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते । रज्ज्वामिवाहिधीर्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥ ४ ॥ शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा । विषापोहो यथा ध्यानाद्भुतिः स्यात्पाप्मनस्तथा ॥ ५ ॥ सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ । तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ॥६॥ सदसीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोद्भवा । प्रत्यक्षादिनिभा वापि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ७ ॥ कुरु भोक्तेति यच्छास्त्रं लोकबुद्ध्यनुवादि तत् । सदसीति श्रुतेर्जाता बाध्यतेऽन्यैतयैव धीः ॥ ८ ॥ सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्तता स्थिरा । प्रवर्तते प्रसंचक्षामतो युक्त्याऽनुचिन्तयेत् ॥ ९ ॥ सकृदुक्तं न गृह्णाति वाक्यार्थज्ञोऽपि यो भवेत् । अपेक्षते त एवान्यद्वचोचाम द्वयं हि तत् ॥ १० ॥ नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणां स यथा भवेत् । अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संवेद्यताऽदृढा ॥ ११ ॥ चेष्टितं च तथा मिथ्या स्वच्छन्दः प्रतिपद्यते । प्रसंख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥ १२ ॥ सदसीति च विज्ञानमक्षजो बाधते ध्रुवम् । शब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषैश्चाकृष्यते बहिः ॥ १३ ॥ श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यतः । प्रत्ययावक्षजोऽवश्यं विशेषार्थौ निवारयेत् ॥ १४ ॥ वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चिन्निर्दुःखो नोपलभ्यते । यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः ॥ १५ ॥ निर्दुःखोऽतीतदेहेषु कृतभावोऽनुमीयते । चर्या नोऽशास्त्रसंवेद्या स्यादनिष्टं तथासति ॥ १६ ॥ सदसीति फलं चोक्त्वा विधेयं साधनं यतः । न तदन्यत्प्रसंख्यानात्प्रसिद्धार्थमिहेष्यते ॥ १७॥ तस्मादनुभवायैव प्रसंचक्षीत यत्नतः । त्यजन्साधनतत्साध्यविरुद्धं शममादिमान् ॥ १८ ॥ नैतदेवं

रहस्यानां नेतिनेत्यवसानतः । क्रियासाध्यं पुरा श्रान्तं आ
मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥ १९ ॥ पुत्रदुःखं यथाध्यस्तं पित्रादौ का
स्व आत्मनि । अहंकर्ता तथाध्यस्तो नित्यादुःखे स्व आत्म
॥ २० ॥ सोऽध्यासो नेतिनेतीति प्राप्तवत्प्रतिषिध्यते । कृता
ऽध्यासविधिः कश्चित्कुतश्चिन्नोपपद्यते ॥ २१ ॥ आत्मन्या
यथाध्यासः प्रतिषेधस्तथैव च । मलाध्यासनिषेधौ खे क्रि
च यथाबुधैः ॥ २२ ॥ प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत मोक्षोऽनित्यो
ध्रुवम् । अतोऽप्राप्तनिषेधोऽयं दिव्यग्निचयनादिवत् ॥ २३
संभाव्यो गोचरे शब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा । न संभा
तदात्मत्वादहं कर्तुस्तथैव च ॥ २४ ॥ अहंकर्त्रात्मनि न
चैतन्ये कर्तृतादि यत् । नेति नेतीति तत्सर्वं साहंकर्त्रा नि
ध्यते ॥ २५ ॥ उपलब्धिः स्वयंज्योतिर्दृशिः प्रत्यक्सदक्रिय
साक्षात्सर्वान्तरः साक्षी चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः ॥ २६
संनिधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभोऽभिमानकृत् । आत्मात्म
द्वयं चातः स्यादहंममगोचरः ॥ २७ ॥ जातिकर्मादिमत्त्वा
तस्मिञ्शब्दास्त्वहंकृति । न कश्चिद्वर्तते शब्दस्तदभावात्स्व
त्मनि ॥ २८ ॥ आभासो यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यग्दृशि
ताः । लक्षयेयुर्न साक्षात्तमभिदध्युः कथंचन ॥ २९ ॥ न
जात्यादिमान्कश्चिदर्थः शब्दैर्निरूप्यते ॥ ३० ॥ आत्माभा
यथाहंकृदात्मशब्दैस्तथोच्यते । उल्मुकादौ यथाग्न्यर्थाः परा
स्तान्न चाञ्जसा ॥ ३१ ॥ मुखादन्यो मुखाभासो यथादर्श
कारतः । आभासान्मुखमप्येवमादर्शाननुवर्तनात् ॥ ३२
अहंकृत्यात्मनिर्भासो मुखाभासवदिष्यते । मुखवत्स्मृत आत्म
न्योऽविविक्तौ तौ तथैव च ॥ ३३ ॥ संसारी च स इत्यं

आभासो यस्त्वहंकृतिः । वस्तुच्छाया स्मृतेरन्यन्माधुर्यादि च कारणम् ॥ ३४ ॥ ज्ञैकदेशो विकारो वा तदाभासाश्रयः परे । अहंकर्तैव संसारी स्वतन्त्र इति केचन ॥ ३५ ॥ अहंकारादिसंतानः संसारी नान्वयी क्वचित् । इत्येवं सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम् ॥ ३६ ॥ संसारिणां कथा त्वास्तां प्रकृतं त्वधुनोच्यते । मुखाभासो य आदर्शे धर्मो नान्यतरस्य सः । द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तेऽन्यतरे भवेत् ॥ ३७ ॥ मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मतम् । नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्यविभावतः ॥ ३८ ॥ द्वयोरेवेति चेत्तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात् । अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ३९ ॥ राहोः प्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः । छायापक्षे त्ववस्तुत्वं तस्य स्यात्पूर्वयुक्तितः ॥ ४० ॥ छायाक्रान्तेर्निषेधोऽयं नतु वस्तुत्वसाधकः । नह्यर्थान्तरनिष्ठं सद्वाक्यमर्थान्तरं वदेत् ॥ ४१ ॥ माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णद्रव्याद्यसेवनात् । छायाया न त्वदृष्टत्वादपामेव च दर्शनात् ॥ ४२ ॥ आत्माभासाश्रयाश्चैवं मुखाभासाश्रया यथा । गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४३ ॥ न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुतः । नाचितित्वादहंकर्तुः कस्य संसारिता भवेत् ॥ ४४ ॥ अविद्यामात्र एवातः संसारोऽस्त्वविवेकतः । कूटस्थेनात्मना नित्यमात्मवानात्मनीव सः ॥ ४५ ॥ रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः प्राग्विवेकतः । अवस्तुसन्नपि ह्येष कूटस्थेनात्मना तथा ॥४६॥ आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः स्वविकारवान् । सुखी दुःखी च संसारी नित्य एवेति केचन ।४७॥ आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिताः । अहंकर्तारमात्मेति मन्यन्ते ते निरागमाः

॥४८॥ संसारो वस्तुसंस्तेषां कर्तृभोक्तृत्वलक्षणः । आत्माभा...
श्रयाज्ञानात्संसरन्त्यविवेकतः ॥४९॥ चैतन्याभासता बुद्धेरा...॥
नस्तत्स्वरूपता। स्याच्चेत्तं ज्ञानशब्दैश्च वेदः शास्तीति युज्यते । चैत...
प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यौ भिन्नावेकाश्रयौ यथा । करोति गच्छ...ज्ञाने...
त्यादौ दृष्टौ लोकप्रसिद्धितः ॥ ५१ ॥ नानयोर्ज्ञाश्रयत्वं च...न्येन
दृष्टं स्मृतौ तथा । जानात्यर्थेषु को हेतुर्ज्ञाश्रयत्वे निगद्य...
॥५२॥ आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धात्वर्थश्च धियः क्रिया । उभ...
चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा ॥ ५३ ॥ न बुद्धेरवबोधोज्ञान...
ऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया। अतो नान्यतरस्यापि जानाति...
च युज्यते ॥ ५४ ॥ नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्य...
न ह्यात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति शासनात् ॥ ५५...
न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं न ह्यकर्तृकम् । नापि ज्ञायत ...
कर्मशब्दैर्निरूप्यते ॥ ५६ ॥ न येषामेक एवात्मा निर्दुःखा...
ऽविक्रियः सदा । तेषां स्याच्छब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः ...
॥ ५७ ॥ यदाहं कर्तुरात्मत्वं तदा शब्दार्थमुख्यता । ना...
यादिमत्वात्तु श्रुतौ तस्यात्मतेष्यते ॥ ५८ ॥ हन्त तर्हि ...
मुख्यार्थो नापि गौणः कथंचन । जानातीत्यादिशब्दस्य ग...
वाच्या तथापि तु ॥ ५९ ॥ शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्या...
माणता । सा च नेष्टा ततो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धितः ॥६...
प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता । लोकायतिक...
द्धान्तः सा चानिष्टा प्रसज्यते ॥ ६१ ॥ अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्...
वहुर्विवेकता । गतिशून्यं न वेदोऽयं प्रमाणं संवदंत्युत ॥ ६२ ...
आदर्शे मुखसामान्यं मुखस्येष्टं हि मानवैः । मुखस्य प्रतिबिम्ब...
हि मुखाकारेण दृश्यते ॥ ६३ ॥ यत्र यस्यावभासस्तु तयो...

त्वाविवेकतः । जानातीति क्रियां सर्वो लोको वक्ति स्वभावतः
॥ ६४ ॥ बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति ज्ञ उच्यते । तथा
चैतन्यमध्यस्य ज्ञत्वं बुद्धेरिहोच्यते ॥ ६५ ॥ स्वरूपं चात्मनो
ज्ञानं नित्यं ज्योतिःश्रुतेर्यतः । न बुद्ध्या क्रियते तस्मान्नात्मना-
ऽन्येन वा सदा ॥ ६६ ॥ देहेऽहंप्रत्ययो यद्वज्जानातीति च
लौकिकाः । वदन्ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्बुद्धेस्तथात्मनः ॥ ६७ ॥
बुद्धेस्तु प्रत्ययैरेवं क्रियमाणैश्च चिन्निभैः । मोहिताः क्रियते
ज्ञानमित्याहुस्तार्किका जनाः ॥ ६८ ॥ तस्माज्ज्ञाभासबुद्धीना-
मविवेकात्प्रवर्तिताः । जानातीत्यादिशब्दश्च प्रत्ययो या च
तत्स्मृतिः ॥ ६९ ॥ आदर्शानुविधायित्वं छायाया अस्यते
मुखम् । बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञाभासस्य तथेष्यते ॥ ७० ॥
बुद्धेस्तु प्रत्ययास्तस्मादात्माभासेन दीपिताः । ग्राहिका इव
भासन्ते दहन्तीवोल्मुकादयः ॥ ७१ ॥ स्वयमेवावभास्यन्ते
ग्राहकाः स्वयमेव च । इत्येवं ग्राहकास्तित्वं प्रतिषिद्ध्यन्ति
सौगताः ॥ ७२ ॥ यद्येवं नान्यदृश्यास्ते किं तद्वारणमुच्यता-
म् । भावाभावौ हि तेषां यौ नान्यग्राह्यौ सता यदि ॥ ७३ ॥
अन्वयी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समम् । अचितित्वस्य तुल्य-
त्वादन्यस्मिन्ग्राहके सति ॥ ७४ ॥ अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धिः
स्यादिति चेन्मतम् । नाध्यक्षेऽनुपकारित्वादन्यत्रापि प्रसङ्गतः
॥ ७५ ॥ अर्थी दुःखी च यः श्रोता सत्वध्यक्षोऽथवेतरः ।
अध्यक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ॥७६॥ कर्ताध्यक्षः
सदस्मीति नैव सद्ग्रहमर्हति । सदेवासीति मिथ्योक्तिः श्रुतेरपि न
युज्यते ॥ ७७ ॥ अविविच्योभयं वक्ति श्रुतिश्चेत्स्याद्ग्रहस्तथा ।
सदस्तु विविच्यैव त्वमेवेति वदेद्यदि । प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्व-

मुक्तदोषः प्रसज्यते ॥ ७८ ॥ त्वमित्यध्यक्षनिष्ठश्चेदहमध्यक्ष सो
कथम् । संबन्धो वाच्य एवात्र येन त्वमिति लक्षयेत् ॥ ७
द्रष्टृदृश्यत्वसंबन्धो यद्यध्यक्षे क्रियेत्कथम् ॥ ८० ॥ अकिं
ऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि । आत्माध्यक्षो ममा
संबन्धाग्रहणेन धीः ॥८१॥ संबन्धग्रहणं शास्त्रादिति चेन्म
नहि । पूर्वोक्ताः स्युस्त्रिधा दोषा ग्रहो वा स्यान्ममेति च ॥८
अदृशिर्दृशिरूपेण भाति बुद्धिर्यदा तदा । प्रत्यया अपि त
स्युस्तप्तायोविस्फुलिङ्गवत् ॥ ८३ ॥ आभासस्तदभावश्च
सीत्रो न चान्यथा । लोकस्य युक्तितः स्यातां तद्ग्रहश्च
सति ॥ ८४ ॥ नन्वेवं दृशिसंक्रान्तिरयःपिण्डेऽग्निव
मुखाभासवदित्येतदादर्शे तन्निराकृतम् ॥ ८५ ॥ कृष्णा
हिताभासमित्येतद्दृष्टमुच्यते । दृष्टदार्ष्टान्ततुल्यत्वं न तु
त्मना क्वचित् ॥ ८६ ॥ तथैव चेतनाभासं चित्तं चैतन्य
चेत् । मुखाभासो यथादर्शे आभासश्चोदितो मृषा ॥ ८
चित्तं चेतनमित्येतच्छास्त्रयुक्तिविवर्जितम् । देहस्यापि
स्याच्चक्षुरादेस्तथैव च ॥ ८८ ॥ तदप्यस्त्विति चेत्तन्न लो
तिकसंगतः । न च धीर्दृशिरस्मीति यद्याभासो न चेतसि ॥
सदस्मीति धियोऽभावे व्यर्थं स्यात्त्वमस्यपि । युष्मदस्म
गङ्गे स्यादर्थवदिदं वचः ॥ ९० ॥ ममेदंप्रत्ययौ ज्ञेयौ युष्म
न संशयः । अहमित्यस्मदीष्टः स्यादयमस्मीति चोभयोः ॥
अन्योन्यापेक्षया तेषां प्रधानगुणतेष्यते । विशेषणविशे
तथा ग्राह्यं हि युक्तितः ॥ ९२ ॥ ममेदं द्वयमप्येतन्म
विशेषणम् । धनी गोमान्यथा तद्वद्देहोऽहंकर्तुरेव च ॥ ९
बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं साहंकर्ता च साक्षिणः । तस्मात्सर्वा

सो ज्ञः किंचिदप्यस्पृशन्सदा ॥ ९४ ॥ प्रतिलोममिदं सर्वं यथोक्तं लोकबुद्धितः । अविवेकधियामस्ति नास्ति सर्वं विवेकिनाम् ॥ ९५ ॥ अन्वयव्यतिरेकौ हि पदार्थस्य पदस्य च । स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ॥ ९६ ॥ नाद्राक्षमहमित्यस्मिन्सुषुप्तेऽन्यन्मनागपि । न वारयति दृष्टिं स्वां प्रत्ययं तु निषेधति ॥ ९७ ॥ स्वयंज्योतिर्न हि द्रष्टुरित्येवं संविदोऽस्तिताम् । कौटस्थ्यं च तथा तस्याः प्रत्ययस्य तु लुप्तताम् ॥ स्वयमेवाब्रवीच्छास्त्रं प्रत्ययावगती पृथक् ॥ ९८ ॥ एवं विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धितः । श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोहापनुत्तये ॥ ९९ ॥ ब्रह्मा दाशरथेर्यद्वदुक्त्यैवापानुदत्तमः । तस्य विष्णुत्वसंबोधे न यत्नान्तरमूचिवान् ॥ १०० ॥ अहंशब्दस्य निष्ठा या ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि । सैवोक्ता सदसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता ॥ १०१ ॥ श्रुतमात्रेण चेन्न स्यात्कार्यं तत्र भवेद्ध्रुवम् । व्यवहारात्पुरापीष्टः सद्भावः स्वयमात्मनः ॥ १०२ ॥ अशनायादिनिर्मुक्त्यै तत्काला जायते प्रमा । तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थे त्रिषु कालेऽप्यसंशयः ॥ १०३ ॥ प्रतिबन्धविहीनत्वात्स्वयं चानुभवात्मनः । जायेतैव प्रमा तत्र स्वात्मन्येव न संशयः ॥ १०४ ॥ किं सदेवाहमसीति किंवान्यत्प्रतिपद्यते । सदेव चेदहंशब्दः सता मुख्यार्थ इष्यताम् ॥१०५॥ अन्यच्चेत्सदहंग्राह्यप्रतिपत्तिर्मृषैव सा । तस्मान्मुख्यग्रहे नास्ति वारणावगतेरिह ॥ १०६ ॥ प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासौ तदर्पिता । तयोरचितिमत्त्वाच्च चैतन्ये कल्प्यते फलम् ॥ १०७ ॥ कूटस्थेऽपि फलं योग्यं राजनीव जयादिकम् । तदनात्मत्वहेतुभ्यां क्रियायाः प्रत्ययस्य च ॥ १०८ ॥ आदर्शस्तु यदाभा-

सो मुखाकारः स एव सः । यथैवं प्रत्ययादर्शो यदाभासस्
ह्यहम् ॥ १०९ ॥ इत्येवं प्रतिपत्तिः स्यात्सदसीति च नान्यथ
तत्त्वमित्युपदेशोऽपि द्वाराभावादनर्थकः ॥ ११० ॥ श्रो
स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्त्वं तथा भवेत् । अध्यक्षस्य न चेत्
श्रोतृत्वं कस्य तद्भवेत् ॥ १११ ॥ अध्यक्षस्य समीपे स्याद्बुद्
वेति चेन्मतम् । न तत्कृतोपकारोऽस्ति काष्ठाद्यद्वन्न कल्प
॥ ११२ ॥ बुद्धौ चेत्तत्कृतः कश्चिन्नन्वेवं परिणामिता । इ
भासेऽपि च को दोषः सति श्रुत्याद्यनुग्रहे ॥ ११३ ॥ आभ
परिणामश्चेन्न रज्ज्वादिनिभत्ववत् । सर्पादेश्च तथावोचमादर्
मुखत्ववत् ॥ ११४ ॥ नात्माभासत्वसिद्धिश्चेदात्मनो ग्रहणा
थक् । मुखादेश्च पृथक्सिद्धिरिह त्वन्योन्यसंश्रयः ॥ ११५
अध्यक्षस्य पृथक्सिद्धावाभासस्य तदीयता । आभासस्य त
यत्वे ह्यध्यक्षव्यतिरिक्तता ॥ ११६ ॥ नैवं स्वप्ने पृथक्सि
प्रत्ययस्य दर्शस्तथा । रथादेस्तत्र शून्यत्वात्प्रत्ययस्यात्मना
॥ ११७ ॥ अवगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाकृति
जायते स यदाकारः स बाह्यो विषयो मतः ॥ ११८ ॥ क
प्सिततमत्वात्स तद्वान्कार्ये नियुज्यते । आकारो यत्र चार्प
करणं तदिहोच्यते ॥ ११९ ॥ यदाभासेन संव्याप्तः संज्ञा
निगद्यते । त्रयमेतद्विविच्यात्र यो जानाति स आत्मवित् ॥१२
सम्यक्संशयमिथ्योक्ताः प्रत्यया व्यभिचारिणः । एकैवावग
स्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्पितः ॥ १२१ ॥ आधिभेदाद्यथा भे
मणेरवगतेस्तथा । अशुद्धिः परिणामश्च सर्वं प्रत्ययसंश्र
॥ १२२ ॥ ग्रथनं ग्रहणं सिद्धिः प्रत्ययानामिहान्यतः । आ
रोक्ष्यात्तदेवोक्तमनुमानं प्रदीपवत् ॥ १२३ ॥ किमन्यद्ग्राह

स्कश्चित्प्रमाणेन तु केनचित् । विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्यान्यस्य शेषतः ॥ १२४ ॥ शब्देनैव प्रमाणेन निवृत्तिश्चेदिहोच्यते । अध्यक्षस्याप्रसिद्धित्वाच्छून्यतैव प्रसज्यते ॥ १२५ ॥ चेतनस्त्वं कथं देह इति चेन्नाप्रसिद्धितः । चेतनस्यान्यतः सिद्धावेवं स्यादन्यहानतः ॥ १२६ ॥ अध्यक्षः स्वयमस्त्येव चेतनस्यापरोक्षतः । तुल्य एवं प्रबोधः स्यादन्यस्यासत्त्ववादिना ॥१२७॥ अहमज्ञासिषं चेदमिति लोकस्मृतेरिह । करणं कर्म कर्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल ॥ १२८ ॥ प्रामाण्येऽपि स्मृतेः शेष्यायौगपद्यं विभाव्यते । क्रमेण ग्रहणं पूर्वं स्मृतेः पश्चात्तथैव च ॥ १२९ ॥ अज्ञासिषमिदं मां चेत्यपेक्षा जायते ध्रुवम् । विशेषोऽपेक्ष्यते यत्र तत्र नैवैककालता ॥ १३० ॥ आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणामिह संभवात् । आत्मन्यासक्तकर्तृत्वं न स्यात्करणकर्मणोः ॥ १३१ ॥ व्याप्तुमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया कर्म तत्स्मृतम् । अतो हि कर्तृतन्त्रत्वं तस्येष्टं नान्यतन्त्रता ॥ १३२ ॥ शब्दाद्वानुमितेर्वापि प्रमाणाद्वा ततोऽन्यतः । सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादज्ञंप्रति नान्यथा ॥ १३३ ॥ अध्यक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनैव वा । विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नाज्ञं प्रत्युपयुज्यते ॥ १३४ ॥ तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेज्ज्ञानत्वेन्या मतिर्भवेत् । अन्यस्यैवाज्ञतायां च तद्विज्ञाने ध्रुवा भवेत् ॥ १३५ ॥ ज्ञातता स्वात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादन्यदेव वा । ज्ञातत्वेऽनन्तरोक्तौ त्वं पक्षौ संसर्तुमर्हसि ॥ १३६ ॥ सिद्धिः स्यात्स्वात्मलाभश्चेद्यत्नस्तत्र निरर्थकः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुतः ॥१३७॥ ज्ञानज्ञेयादिवादेऽतः सिद्धिर्ज्ञातत्वमुच्यते । अध्यक्ष्याध्यक्षयोः सिद्धिर्ज्ञेयत्वं नात्मलाभता ॥ १३८ ॥ स्पष्टत्वं कर्म-

कर्त्रादेः सिद्धिता यदि कल्प्यते । स्पष्टताऽस्पष्टते स्यातामन्यस्य
न चात्मनः ॥१३९॥ अद्रष्टुर्नैव चान्धस्य स्पष्टीभावो घटस्य
कर्त्रादेः स्पष्टतेष्टा चेद्द्रष्टृताऽध्यक्षकर्तृका ॥ १४० ॥ अनुभ
किमन्यस्मिन्स्यात्तत्रापेक्षया वद । अनुभवितरीष्टा स्यात्सोऽप्य
भूतिरेव नः ॥ १४१ ॥ अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्या
तदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ १४२
भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते । सत्त्वं नाशित्व
स्याश्चेत्सकर्तृत्वं तथेष्यताम् ॥ १४३ ॥ न कश्चिच्चेष्यते धर्मः
चेत्पक्षहानता । नन्वस्तित्वादयो धर्मा नास्तित्वादिनिवृत्तय
न भूतेस्तर्हि नाशित्वं स्याल्लक्षण्यं मतं हि ते ॥ १४४ ॥
क्षणावधिर्नाशोऽनाशोनाशनिवृत्तिता । अगोरसत्वं गोत्व
नतु तद्गोत्वलक्षणम् ॥१४५॥ क्षणवाच्योऽपि योऽर्थः स्यात्
ऽप्यन्याभाव एव ते ॥ १४६ ॥ भेदाभावेऽप्यभावस्य
नामभिरिष्यते । नामभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव ॥१४
अपोहो यदि भिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं गवि । नाभावा भेद
सर्वे विशेषा वा कथंचन ॥ १४८ ॥ नामजात्यादयो यद्व
विदस्तेऽविशेषतः ॥ १४९ ॥ प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहारे य
च्छसि । क्रियाकारकभेदैस्तदभ्युपेयं ध्रुवं भवेत् ॥ १५०
तस्मान्नीलं तथा पीतं घटादिर्वा विशेषणम् । संविदस्तद्
स्याद्येन चाप्यनुभूयते ॥ १५१ ॥ रूपादीनां यथान्यः स्या
ह्यत्वाद्ग्राहकस्तथा । प्रत्ययस्तत्तथान्यः स्याद्व्यञ्जकत्वात्प्रदीप
॥ १५२ ॥ अध्यक्षस्य दृशेः कीदृक्संबन्धः संभविष्यति
अध्यक्षेण तु दृश्येन मुक्त्वान्यो द्रष्टृदृश्यताम् ॥१५३॥ अध्य
कृता दृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्यथापि वा । नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुप

भवेद्धियाम् ॥ १५४ ॥ स चोक्तस्तन्निभत्वं प्राक्संव्याप्तिश्च घटादिषु। यथालोकादिसंव्याप्तिर्व्यञ्जकत्वाद्धियस्तथा ॥१५५॥ आलोकस्थो घटो यद्वद्बुद्ध्यारूढो भवेत्तथा। धीव्याप्तिः स्याद्घटारोहो धियो व्याप्तौ क्रमो भवेत् ॥ १५६ ॥ पूर्वं स्यात्प्रत्ययव्याप्तिस्ततोऽनुग्रह आत्मनः । कृत्स्नाध्यक्षस्य नो युक्तः कालाकाशादिवत्क्रमः ॥ १५७ ॥ विषयग्रहणं यस्य कारणापेक्षया भवेत् । सत्येव ग्राह्यशेषे च परिणामी स चित्तवत् ॥ १५८ ॥ अध्यक्षोऽहमिति ज्ञानं बुद्धेरेव विनिश्चयः । नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्न तस्यास्ति परो यतः ॥ १५९ ॥ कर्ता चेदहमित्येवमनुभूयेत मुक्तता। सुखदुःखविनिर्मोको नाहंकर्तरि युज्यते॥१६०॥ बाध्यते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकवान्। देहादावभिमानोत्थो दुःखीति प्रत्ययो ध्रुवम् । कुण्डलीप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना ॥ १६१ ॥ विपर्यासे सदन्तं स्यात्प्रमाणस्याप्रमाणतः ॥ १६२ ॥ दाहच्छेदविनाशेषु दुःखित्वं नान्यथात्मनः । नैव ह्यन्यस्य दाहादावन्यो दुःखी भवेत्क्वचित् ॥ १६३ ॥ अस्पर्शत्वाद्देहत्वान्नाहं दाह्यो यतः सदा। तस्मान्मिथ्याभिमानोत्थं मृते पुत्रे मृतिर्यथा ॥ १६४ ॥ कुण्डल्यहमिति ह्येतद्बाध्येतैव विवेकिना। दुःखीति प्रत्ययस्तद्वत्केवलाहंधिया सह ॥१६५॥ सिद्धे दुःखित्व इष्टं स्यात्तच्छक्तिश्छन्दसात्मनः । मिथ्याभिमानतो दुःखी तेनार्थापादनक्षमः ॥ १६६ ॥ अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च । अविवेकात्तथा दुःखं मानसं चात्मनीक्षते ॥ १६७ ॥ विवेकात्मधिया दुःखं नुद्यते चलनादिवत् । अविवेकस्वभावेन मनो गच्छत्यनिच्छतः ॥ १६८ ॥ तदानुदृश्यते दुःखं नैश्चल्येनैव तस्य तत् । प्रत्य-

गात्मनि तस्मात्तद्दुःखं नैवोपपद्यते ॥ १६९ ॥ त्वंसतोस्तु
नीडत्वान्नीलाश्ववदिदं भवेत् ॥ १७० ॥ निर्दुःखवाचिना
गात्त्वंशब्दस्य तदर्थता । प्रत्यगात्माभिधानेन तच्छब्दस्य
स्तथा ॥ १७१ ॥ दशमस्त्वमसीत्येवं वाक्यं स्यात्प्रत्यगात्म
॥ १७२ ॥ स्वार्थस्य ह्यप्रहाणेन विशिष्टार्थसमर्पकौ । प्रत्य
त्मावगत्यन्तौ नान्योऽर्थोऽर्थाद्विरोध्यतः ॥ १७३ ॥ नववृत्त
हाराद्धि स्वात्मानं दशपूरणम् । अपश्यञ्ज्ञातुमेवेच्छेत्स्वमात्म
जनस्तथा ॥ १७४ ॥ अविद्याबद्धचक्षुष्ट्वात्कामापहृतधीः सदा
विविक्तं दृशिमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ॥ १७५ ॥ दश
स्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यतः । स्वमात्मानं विजाना
कृत्स्नान्तःकरणे क्षणम् ॥ १७६ ॥ इदं पूर्वमिदं पश्चा
वाक्यं भवेदिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थबोध
॥१७७॥ वाक्ये हि श्रूयमाणानां पदानामर्थसंस्मृतिः । निय
नैव वेदेऽस्ति पदसांगत्यमर्थतः ॥१७८॥ यदा नित्येषु वाक्
पदार्थस्तु विविच्यते । वाक्यार्थज्ञानसंक्रान्त्यै तदा प्रश्नो
युज्यते ॥ १७९ ॥ अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय
स्मृत्यभावे न वाक्यार्थो ज्ञातुं शक्यो हि केनचित् ॥ १८०
तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः । व्यज्यते नैव वाक्या
नित्यमुक्तोऽहमित्यतः ॥ १८१ ॥ अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्वि
काय नान्यथा । त्वंपदार्थविवेके हि पाणावर्पितबिल्व
॥ १८२ ॥ वाक्यार्थो व्यज्यते चैवं केवलोऽहं पदार्थत
दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मविनिश्चयात् ॥ १८३ ॥ त
संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः । नैव कल्पयितुं युक्ता पद
क्यार्थकोविदैः ॥ १८४ ॥ प्रत्यक्षादीनि बाधेरन्कृष्णलादि

पाकवत् । अक्षजादिनिभैरेतैः कथं स्याद्वाक्यबाधनम् ॥१८५॥ दुःख्यस्मीति सति ज्ञाने निर्दुःखीति न जायते । प्रत्यक्षादिनिभत्वेऽपि वाक्यान्न व्यभिचारतः ॥ १८६ ॥ स्वप्ने दुःख्यहमध्यासं दाहच्छेदादिहेतुतः । तत्कालभाविभिर्वाक्यैर्न बाधः क्रियते यदि ॥ १८७ ॥ समाप्तेस्तर्हि दुःखस्य प्राक्क तद्बाध इष्यताम् । न हि दुःखस्य संतानो भ्रान्तेर्वा दृश्यते क्वचित् ॥ १८८ ॥ प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दुःख्यस्मीत्यस्य बाधया । दशमं नवमस्येव वेद चेदविरुद्धता ॥ १८९ ॥ नित्यमुक्तत्वविज्ञानं वाक्याद्भवति नान्यतः । वाक्यार्थस्यापि विज्ञानं पदार्थस्मृतिपूर्वकम् ॥ १९० ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रुवम् । एवं निर्दुःखमात्मानमक्रियं प्रतिपद्यते ॥ १९१ ॥ सदेवेत्यादिवाक्येभ्यः प्रमा स्फुटतरा भवेत् । दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैवं प्रत्यगात्मनि ॥ १९२ ॥ प्रबोधेन यथा स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते । प्रत्यगात्मधिया तद्वद्दुःखित्वं सर्वदात्मनः ॥ १९३ ॥ कृष्णत्वादौ प्रमाजन्म तदन्यार्थाऽमृदुत्वतः । तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधतः ॥ १९४ ॥ वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मिन्ज्ञातार्थं तदसिद्धयम् । त्वमर्थे सत्यसाहाय्याद्वाक्यं नोत्पादयेत्प्रमाम् ॥१९५॥ तत्त्वमोस्तुल्यनीडार्थमसीत्येतत्पदं भवेत् ॥ १९६ ॥ तच्छब्दः प्रत्यगात्मार्थस्तच्छब्दार्थस्त्वमस्तथा । दुःखित्वाप्रत्यगात्मत्वं वारयेतामुभावपि ॥ १९७ ॥ एवं च नेतिनेत्यर्थं गमयेतां परस्परम् ॥ १९८ ॥ एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथम् । अप्रमाणत्वमस्योक्त्वा क्रियापेक्षत्वमुच्यते ॥ १९९ ॥ तस्मादाद्यन्तमध्येषु कुर्वित्येतद्विरोध्यतः । न कल्प्यामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्यागोऽप्यनर्थकः ॥ २०० ॥ यथानुभूयते

तृप्तिर्भुजेर्वाक्यान्न गम्यते । वाक्यस्य विधृतिस्तद्वद्दोशक्तता
सीक्रिया ॥२०१॥ सत्यमेवमनात्मार्थवाक्यात्पारोक्ष्यबोधनं
प्रत्यगात्मनि न त्वेवं संख्याप्राप्तिवद्ध्रुवम् ॥ २०२ ॥ स्वं
यत्नपर्यायः स्वप्रमाणक इष्यताम् । निवृत्तावगमः सिद्धः स
त्मनोऽनुभवश्च नः ॥ २०३ ॥ बुद्धीनां विपयो दुःखं नो
विपया मताः । कुतोऽस्य दुःखसंबन्धो दृशेः स्यात्प्रत्यगात्म
॥ २०४ ॥ दृशिरेवानुभूयेत स्वेनैवानुभवात्मना । तदाभा
तया जन्म धियोऽस्यानुभवः स्मृतः ॥ २०५ ॥ अशनाया
निर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्त्वमेव सः । श्रोतव्यादि तवेत्येतद्वि
कथमुच्यते ॥ २०६ ॥ सेत्स्यतीत्येव चेत्तत्स्याच्छ्रवणादि त
भवेत् । मोक्षस्यानित्यतैवं स्याद्विरोधे नान्यथा वचः ॥ २०७
श्रोतृश्रोतव्ययोर्भेदो यदीष्टः स्याद्भवेदिदम् । इष्टार्थं
एवं स्यान्न युक्तं सर्वथा वचः ॥ २०८ ॥ सिद्धो मोक्षोऽह
त्येव ज्ञात्वात्मानं भवेद्यदि । चिकीर्पुर्यः स मूढात्मा शास्त्रं
द्धाटयत्यपि ॥ २०९ ॥ नहि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य
सिद्धता । उभयालम्बनं कुर्वन्नात्मानं वञ्चयत्यपि ॥ २१०
सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदर्श्यते । श्रोतुस्तथात्वविज्ञा
प्रवृत्तिः स्यात्कथं त्विति ॥ २११ ॥ कर्ता दुःख्यहमस्मीति प्रत्
क्षेणानुभूयते । कर्ता दुःखी च माभूवमिति यत्नो भवेत्त
॥ २१२ ॥ तद्विज्ञानाय युक्त्यादि कर्तव्यं श्रुतिरब्रवीत् । क
त्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वानुभवाय तु ॥ २१३ ॥ निर्दुःखो नि
योऽकामः सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि । गृहीत्वैव विरुद्धार्थमा
ध्यात्कथमेव सः ॥ २१४ ॥ सकामः सक्रियः सिद्ध इति
ऽनुभवः कथम् । अतो मे विपरीतस्य तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २१५

इहैव घटते प्रश्नो न मुक्तत्वानुभूतये । प्रमाणेन विरोधी यः सोऽत्रार्थः प्रश्नमर्हति ॥ २१६ ॥ अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्यमानजः । प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद्दुःखित्वं प्रश्नमर्हति ॥२१७॥ पृष्टमाकाङ्क्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीप्सितम् ॥ २१८ ॥ कथं हीदं निवर्तेत दुःखं सर्वात्मना मम । इति प्रश्नानुरूपं यद्वाच्यं दुःखनिवर्तकम् ॥ २१९ ॥ श्रुतेः स्वात्मनि नाशङ्का प्रामाण्ये सति विद्यते । तस्मादात्मविमुक्तत्वं प्रत्याययति तद्वचः । वक्तव्यं तत्तथार्थं स्याद्विरोधेऽसति केनचित् ॥ २२० ॥ इतोऽन्योऽनुभवः कश्चिदात्मनो नोपपद्यते । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः ॥ २२१ ॥ त्वंपदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणाम् । साधनत्वं व्रजत्येव शान्तोदान्तानुशासनात् ॥२२२॥ त्वमर्थं प्रत्यगात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि । वाक्यार्थं तत आत्मानं सर्वं पश्यति केवलम् ॥ २२३ ॥ सर्वमात्मेति वाक्यार्थे विज्ञातेऽस्य प्रमाणतः । असत्त्वे ह्यन्यमानस्य विधिस्तं योजयेत्कथम् ॥ २२४ ॥ तस्माद्वाक्यार्थविज्ञानान्नोर्ध्वं कर्मविधिर्भवेत् । नहि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ ॥ २२५ ॥ ब्रह्मास्मीति च विद्येयं नैव कर्तेति बाध्यते । सकामो बद्ध इत्येवं प्रमाणाभासजा तया ॥ २२६ ॥ शास्त्राद्ब्रह्मास्मि नान्योऽहमिति बुद्धिर्भवेद्दृढा । यदा युक्ता तदैवं धीर्यथा देहात्मधीरिति॥२२७॥ सभयादभयं प्राप्तस्तदर्थं यतते च यः । स पुनः सभयं गन्तुं स्वतन्त्रश्चेन्न गच्छति॥२२८॥ यथेष्टाचरणप्राप्तिः संन्यासादिविधौ कुतः । पदार्थाज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः ॥ २२९ ॥ अतः सर्वमिदं सिद्धं यत्प्रागस्माभिरीरितम् ॥ २३० ॥ यो हि यस्माद्विरक्तः स्यान्नासौ तस्मै प्रवर्तते । लोकत्रयाद्विरक्तत्वा-

मुमुक्षुः किमितीहते ॥ २३१ ॥ क्षुधया पीड्यमानोऽपि न
ह्यत्तुमिच्छति । मृष्टान्नध्वस्ततृड् जानन्नामूढस्तज्जिघत्स
॥ २३२ ॥ वेदान्तवाक्यपुष्पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम् । उज्ज
रालिवद्यो नस्तस्मै सद्गुरवे नमः ॥ २३३ ॥ इत्यष्टादशं त
मसिप्रकरणम् ॥ १८ ॥

अथात्ममनःसंवादप्रकरणम् ॥ १९ ॥

प्रयुज्य तृष्णाज्वरनाशकारणं चिकित्सितं ज्ञानविराग
जम् । न याति कामज्वरसन्निपातजां शरीरमालां शतयोग
खिताम् ॥ १ ॥ अहं ममेति त्वमनर्थमीहसे परार्थमिच्छ
तवान्य ईहितम् । न तेऽर्थबोधो न हि मेऽस्ति चार्थिता
युक्तः शम एव ते मनः ॥ २ ॥ यतो न चान्यः परमात्
तनात्सदैव तृप्तोऽहमतो न मेऽर्थिता । सदैव तृप्तश्च न
हितं यतस्व चेतः प्रशमाय ते हितम् ॥ ३ ॥ पडूर्मिमाला
वृत्त एव यः स एव चात्मा जगतश्च नः श्रुतेः । प्रमाणत
मया प्रवेद्यते मुधैव तस्माच्च मनस्त्वेहितम् ॥ ४ ॥ त्वयि
न्ते नहि चास्ति भेदधीर्यतो जगन्मोहमुपैति मायया । ग्रहो
मायाप्रभवस्य कारणं ग्रहाद्विमोके नहि सास्ति कस्यचित् ॥
न मेऽस्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि प्रबुद्धतत्त्वस्त्वसितो ह्यविरि
यः । न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो वृथैव तस्माच्च मनस्त्वे
तम् ॥ ६ ॥ यतश्च नित्योऽहमतो न चान्यथा विकारयोगे
भवेदनित्यता । सदा प्रभातोऽहमतो हि चाद्वयो विकल्प
चाप्यसदित्यवस्थितम् ॥ ७ ॥ अभावरूपं त्वमसीह हे
निरीक्ष्यमाणे न हि युक्तितोऽस्तिता । सतो ह्यनाशादसतो
जन्मतो द्वयं च चेतस्तव नास्तितेष्यते ॥ ८ ॥ द्रष्टा च

च तथा च दर्शनं भ्रमस्तु सर्वस्तव कल्पितो हि सः । दृशेश्च भिन्नं न हि दृश्यमीक्ष्यते स्वपन्प्रबोधेन तथा न भिद्यते ॥९॥ विकल्पना वापि तथाद्वया भवेदवस्तुयोगात्तदलातचक्रवत् । न शक्तिभेदोऽस्ति यतो न चात्मनां ततोऽद्वयत्वं श्रुतितोऽवसीयते ॥ १० ॥ मिथश्च भिन्ना यदि ते हि चेतनाः क्षयस्तु तेषां परिमाणयोगतः । ध्रुवो भवेद्भेदवतां हि दृष्टतो जगत्क्षयश्चापि समस्तमोक्षतः ॥ ११ ॥ न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्मि कस्यचिद्यतोऽद्वयोऽहं न हि चास्ति कल्पितम् । अकल्पितश्चास्मि पुरा प्रसिद्धितो विकल्पनाया द्वयमेव कल्पितम् ॥ १२ ॥ विकल्पना चाप्यभवे न विद्यते सदन्यदित्येवमतो न नास्तिता । यतः प्रवृत्ता तव चापि कल्पना पुरा प्रसिद्धेर्न च तद्विकल्पितम् ॥ १३ ॥ असद्वयं तेऽपि हि यद्यदीक्ष्यते न दृष्टमित्येव न चैव नास्तिता । यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना विचारवद्वापि तथाद्वयं च सत् ॥ १४ ॥ सदभ्युपेतं भवतोपकल्पितं विचारहेतोर्यदि तस्य नास्तिता । विचारहानाच्च तथैव संस्थितं न चेत्तदिष्टं नितरां सदिष्यते ॥ १५ ॥ असत्समं चैव सदित्यपीति चेदनर्थवत्त्वान्नरशृङ्गतुल्यतः । अनर्थवत्त्वं लसति ह्यकारिणं न चैव तस्मान्न विपर्ययेऽन्यथा ॥ १६ ॥ असिद्धतश्चापि विचारकारणाद्द्वयं च तस्मात्प्रसृतं च मायया । श्रुतेः स्मृतेश्चापि तथा हि युक्तितः प्रसिद्ध्यतीत्थं न तु युज्यतेऽन्यथा ॥ १७ ॥ विकल्पनाच्चापि विधर्मकं श्रुतेः पुरा प्रसिद्धेश्च विकल्पतोऽद्वयः । न चेति नेतीति यथा विकल्पितं निषिध्यतेऽत्राप्यवशेषसिद्धये ॥ १८ ॥ अकल्पितेऽप्येवमजेऽद्वयेऽक्षरे विकल्पयन्तः सदसच्च जन्मभिः । स्वचित्तमायाप्रभवं च ते भवं

जरां च मृत्युं च नियान्ति संततम् ॥ १९ ॥ भवाभवत्वं तु
चेदवस्थितिर्न चास्य चान्यस्थितिजन्म नान्यथा । सतो ह्य
त्त्वादसतश्च सत्वतो न च क्रियाकारकमित्यतोऽप्यजम् ॥ २०
अकुर्वदिष्टं यदि वास्य कारकं न किंचिदन्यन्ननु नास्त्यक
कम् । सतो विशेषादसतश्च सच्च्युतौ तुलां तयोर्यद्वदनिश्च
हि ॥ २१ ॥ न चेत्स इष्टः सदसद्विपर्ययः कथं भवः स्यात्स
सद्व्यवस्थितौ । विभक्तमेतद्द्वयमप्यवस्थितं न जन्म तस्माच्च
हि कस्यचित् ॥ २२ ॥ अथाभ्युपेत्यापि भवं तवेच्छतो व्रवी
नार्थस्तव चेष्टितेन मे । न हानवृद्धी न यतः स्वतोऽसतो भ
ऽन्यतो वा यदि वास्तिता तयोः ॥ २३ ॥ ध्रुवा ह्यनित्याश्च
चान्ययोगिनो मिथश्च कार्यं न च तेषु युज्यते । अतो न कस्य
हि किंचिदिष्यते स्वयं च तत्त्वं न निरुक्तिगोचरम् ॥ २४
समं तु तस्मात्सततं विभातवद्द्वयाद्विमुक्तं सदसद्विकल्पिता
निरीक्ष्य युक्त्या श्रुतितस्तु बुद्धिमानशेषनिर्वाणमुपैति दीप
॥ २५ ॥ अवेद्यमेकं यदनन्यवेदिनां कुतार्किकाणां च सुवं
मन्यथा । निरीक्ष्य चेत्थं त्वगुणग्रहोऽगुणं न याति मोहं श्र
दोषमुक्तितः ॥ २६ ॥ अतोऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते विबु
द्धबुद्धेर्ग्रह एव कारणम् । ग्रहोऽप्यहेतुस्त्वनलस्त्वनिन्धनो य
प्रशान्तिं परमां तथा व्रजेत् ॥ २७ ॥ विमथ्य वेदोदधि
समुद्धृतं सुरैर्महाब्धेस्तु यथा महात्मभिः ॥ तथाऽमृतं ज्ञा
मिदं हि यैः पुरा नमो गुरुभ्यः परमीक्षितं च यैः ॥ २८

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपा
ष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतिः सकलवेदोपनिषत्सारोपदेश
हस्री समाप्ता ॥

तोटकाचार्यविरचितं
श्रुतिसारसमुद्धरणम् ॥ ३४ ॥

ॐ परमात्मने नमः । त्रैलोक्यनाथहरिमीड्यमुदारसत्त्वं शक्तेस्तनूजतनयं परमेष्ठिकल्पम् । जीमूतमुक्तविमलाम्बरचारुवर्णं वासिष्ठमुग्रतपसं प्रणतोस्मि नित्यम् ॥ १ ॥ सकलं मनसा क्रियया जनितं समवेक्ष्य विनाशितया तु जगत् । निरविद्यत कश्चिदतो निखिलादविनाशिकृतेन न लभ्यमिति ॥ २ ॥ प्रतिपित्सुरसावविनाशिपदं यतिधर्मरतो यतिमेव गुरुम् । विदितात्मसतत्त्वमुपेत्य कविं प्रणिपत्य निवेदितवान्स्वमतम् ॥ ३ ॥ भगवन्नुदधौ मृतिजन्मजले सुखदुःखझषे पतितं व्यथितम् । कृपया शरणागतमुद्धर मामनुशाध्युपसन्नमनन्यगतिम् ॥ ४ ॥ विनिवर्त्य रतिं विषये विषमां परिमुच्य शरीरनिबद्धमतिम् । परमात्मपदे भव नित्यरतो जहि मोहमयं भ्रममात्ममतेः ॥ ५ ॥ विसृजान्नमयादिषु पञ्चसु तामहमस्मि ममेति मतिं सततम् । दृशिरूपमनन्तमृतं त्रिगुणं हृदयस्थमवेहि सदाहमिति ॥ ६ ॥ जलभेदकृता बहुतेव रवेर्घटिकादिकृता नभसोपि यथा । मतिभेदकृता तु तथा बहुता तव बुद्धिदृशोऽविकृतस्य सदा ॥ ७ ॥ दिनकृत्प्रभया सदृशेन सदा जनचित्तरतं सकलं खचिता । विदितं भवताऽविकृतेन सदा यत एवमतोऽसि स एव सदा ॥ ८ ॥ उपरागमपेक्ष्य मतिर्विषयैर्विषयावधृतिं कुरुते तु यतः । तत एव मतेर्विदिता विदिता विषयास्तु ततः परिणामवती ॥ ९ ॥ मतिवृत्तय आत्मचिता विदिताः सततं हि यतोऽविकृतस्तु ततः । यदि चात्मचितिः परिणामवती मतयो विदिता विदिताः स्युरिमाः ॥ १० ॥

चरितं तु धियः सकलं सततं विदितं भवता परिशुद्धचि
मतिभेदगुणो नहि तेऽस्ति ततो यत एवमतोऽसदृशस्तु
॥ ११ ॥ विदितत्वमविप्रतिपन्नतया मतिषु प्रगतं वि
यथा । यत एवमतः परसंविदिता विदितत्वत एव यथा
याः ॥ १२ ॥ परसंविदिताः सततं हि यतो न विदुः स्व
विषयास्तु ततः । मतयोऽपि तथा परसंविदिता न विदुः स्व
मूर्विषयास्तु यथा ॥ १३ ॥ विषयाकृतिसंस्थितिरेकविधा
सस्तु सदा व्यवहारविधौ । अहमित्यपि तद्विषया त्वऽपरा
वृत्तिरवञ्चलितात्मचिता ॥ १४ ॥ पुरुषस्य तु धर्मवदुद्भ
स्वरसेन मतेः स्वगुणोपि यतः । अत आत्मगुणं प्रतिव
जना मतिवृत्तिमिमामहमित्यबुधाः ॥ १५ ॥ यदि सा
भवेज्जनमोहकरी व्यवहारमिमं न जनोऽनुभवेत् । विफलश्च त
विषयानुभवो ज्ञगुणो नहि सेति यदा विदिता ॥ १६ ॥ उ
लभ्य घटादिनिभैव भवेन्मनसो यदि संस्थितिरेकविधा । पु
षस्य चितिश्च न विक्रियते मतिवृत्तिमपेक्ष्य घटादिनिभ
॥ १७ ॥ अवगत्रवगम्यचिदात्मधियोरहमित्यभिमानवि
नतया । स्थितयोरभिमानपुरःसरकं व्यवहारपथं न जनोऽ
रेत् ॥ १८ ॥ अहमीक्ष इति प्रथमं हि धिया सुविचि
ततो विषयाभिमुखम् । नयनं प्रहिणोति तथान्यदपि श्रव
दिविषयत्वप्रमुखस्य गुणे ॥ १९ ॥ अपहाय न कश्चिदहंक
व्यवहारमुपैति कदाचिदपि । उपपन्नतरा हि मतेस्तु त
व्यवहारपथं प्रति कारणता ॥ २० ॥ चितिशक्तिगुणः किम
करणं किमु बुद्धिगुणोऽथ भवेदुभयोः । इति चिन्त्यमिदं मन
नलसैरुपपत्तिभिरात्महितं यतिभिः ॥ २१ ॥ उपलभ्यमहं

रणं न भवेत्पुरुपस्य गुणो यदि तर्हि भवेत् । गुणिरूपमथावयवं गुणिनो न विहाय गुणः पृथगस्ति यतः ॥ २२ ॥ न गुणो गुणिनि स्थितवान् गुणिना विपयी क्रियते न च तस्य गुणैः । नहि देशकृता नच वस्तुकृता गुणिनोस्ति गुणस्य भिदा तु यतः ॥ २३ ॥ न परस्परमग्निगुणोग्निगतो विपयत्वमुपैति कदाचिदपि । नहि वह्निरपि स्वगुणं स्वगतं विपयीकुरुते स्वगुणेन भुवि ॥ २४ ॥ कणभुग्यमचीक्लृपदात्मगुणं गुणपूगमनित्यमनात्मगुणम् । अनयैव दिशा स निराक्रियतां न हि नित्यमनित्यगुणेन गुणि ॥ २५ ॥ वियतः प्रभवं प्रवदंति यतः श्रुतयो बहुशः खमनित्यमतः । उपमानमनित्यगुणं वियतो न हि नित्यमिहास्ति कणादकृते ॥ २६ ॥ मनसा पुरुपः पुरुपेण मनो नभसा मुसलं मुसलेन नभः । नहि योगवियोगमुपैति कुतोऽवयवित्वनिराकरणादमुतः ॥ २७ ॥ इह रज्जुघटादि हि सावयवं समुपैति युजामितरेतरतः । इति दृष्टमतोन्यददृष्टमपि द्वयमूह्यमिदं न परित्यजता ॥ २८ ॥ न हि सावयवं विगतावयवैर्विगतावयवं च न सावयवैः । उपयाति युजामिति दृष्टमिदं यत एवमतः स्थितमुक्तमदः ॥ २९ ॥ न हि कल्पितभागसमागमनं विगतावयवस्य घटेत कुतः । वितथत्वमतिः दृढा तु यतः परिकल्पितवस्तुपु नित्यमतः ॥ ३० ॥ इह वेदशिरस्सु तदर्थविदः प्रवदन्ति समस्तजगत्प्रकृतिम् । परमात्मपदं दृशि मात्रवपुर्ध्रुवमेकमतोन्यदनित्यमिति ॥ ३१ ॥ अत च न किंचिदुदाहरणं ध्रुवमस्ति परस्य विनाशिगुणम् । यत एवमतः स्थितमुक्तमदो न हि नित्यमनित्यगुणेन गुणि ॥३२॥ उपलभ्यमहं करणं भवितुं क्षमते दृशिरूपगुणो न यतः । विप-

याकृतिरंजितधीगुणवद्धिपयत्वमहं करणस्य ततः ॥ ३३
विपयप्रकृतिं प्रतिपन्नवतीं मतिवृत्तिमहंकरणं च मतेः । उ
परिपश्यति योऽविकृतः परमात्मसदुक्तिरसौ पुरुषः ॥ ३४
ननु देहभृदेष कथं भवताऽभिहितः परमात्मसदुक्तिरिति
न विरुद्धमवादिषमेतमहं श्रुतिरप्यमुमर्थमुवाच यतः ॥ ३५
अमतं न मतेरमतस्तदिदं यदमुत्र तदेव तु कश्चिदिति । श्रु
प्रतिपादितमस्य दृशेः परमात्मपदत्वममूषु भृशम् ॥ ३६ ॥ श
नभ्युदितं वदनेन सदा नयने नच पश्यति यन्न सदा । श्र
णेन च यन्न शृणोति सदा मनसापि च यन्मनुते न
॥ ३७ ॥ वदनं नयनं च तथा श्रवणं मन एव च येन
सततम् । अवगच्छ तदेव पदं परमं त्वमिति श्रुतिरीक्षितु
वती ॥ ३९ ॥ परमात्मपदत्व इयं च मया श्रुतिरल्पकणो
रिहाभिहिता । अणिमादिगुणं सदिति प्रकृतं तदसि त्व
श्रुतिरभ्यवदत् ॥ ३९ ॥ नभसोवयवो विकृतिश्च यथा
कादि नभो न भवेत्तु तथा । परमात्मन एष न चावयवो
तिश्च शरीरभृदित्यमृषा ॥ ४० ॥ करकादिनिमित्तकमेव
करकाम्बरनाम भवेद्धियतः । परमात्मदृशेरपि नाम तथा
हेतुकमेव तु जीव इति ॥ ४१ ॥ जनितं वियदग्राणि येन
त्परमात्मसदक्षरनामभृता । प्रविवेश स एव जगत्स्वकृतं
वेह घटं घटसृष्टिमनु ॥ ४२ ॥ उदपद्यत खप्रमुखं हि
त्परमात्मन इत्यपि याः श्रुतयः । अवधार्यत आभिरभेद
परमात्मसतत्त्वसमर्पणतः ॥ ४३ ॥ यदि सृष्टिविधानपरं
फलशून्यमनर्थकमेव भवेत् । जगदित्थमजायत धातुरिति
पुरुषस्य फलाय नहि ॥ ४४ ॥ अनवत्वमवाप्य सकृद्धि

रधारि सदेव तु सत्यमिति । श्रुतिभिर्बहुधैतदतोवगतं जगतो नहि जन्मविधेयमिति ॥ ४५ ॥ न च तत्त्वमसीत्यसकृद्वचनं जगतो जनिमात्रविधौ घटते । परमात्मपदानुमतिं तु यदा जनयेत्पुरुपस्य तदा घटते ॥ ४६ ॥ स्थिरजंगमदेहधियां चरितं परिपश्यति योऽविकृतः पुरुपः । परमात्मसदुक्तिरसाविति यत्कथितं तदधिष्ठितमित्थमहम् ॥ ४७ ॥ पृथगेव यदाक्षरतो मतिविघ्नकरोदकवन्न घटाम्बरवत् । निवरोत्स्यति तत्त्वमसीति तदा वचनं कथमेप त इत्यपि च ॥ ४८ ॥ ननु वस्तु सतलविबोधनकृद्विनिवर्तयदप्रतिबोधमिदम् । सदुपासनकर्मविधानपरं यत एव मतो न विरोत्स्यति मे ॥ ४९ ॥ मनआदिपु कारणदृष्टिविधिः प्रतिमासु च देवधियां करणम् । स्वमतिमनपोह्य यथा तु तथा त्वमसीह सदात्ममतिर्वचनात् ॥ ५० ॥ अथवा त्वमिति ध्वनिवाच्यमिदं सदसीति वदेद्वचनं गुणतः । विभयं पुरुपं प्रवदन्ति यथा मृगराडयमीश्वरगुप्त इति ॥ ५१ ॥ यदि वा स्तुतये सदसीति वदेन्मघवानसि विष्णुरसीति यथा । त्वमितिश्रुतिवाच्यसतत्त्वकृतामथवा सत एव वदेद्वचनम् ॥ ५२ ॥ यदि तत्त्वमिति ध्वनिनाभिहितः परमात्मसतत्त्वक एव सदा । किमिति स्वकमेप न रूपमवेत्प्रतिबोध्यत एव यतो वचनैः ॥ ५३ ॥ अतएव हि जीवसदात्मकतां नहि तत्त्वमसीति वदेद्वचनम् । यदपीदृशमन्यदतो वचनं तदपि प्रथयेदनयैव दिशा ॥ ५४ ॥ त्वदुदाहृतवाक्यविलक्षणता वचनस्य हि तत्त्वमसीति यतः । अतएव न दृष्टिविधानपरं सत एव सदात्मकतागमकम् ॥ ५५ ॥ इति शब्दशिरस्कपदोक्तमतिर्विहिता मनआदिपु तैर्वचनैः । न विधानमिहास्ति तथा वचने सुविलक्ष-

णमेतदतो वचनात् ॥ ५६ ॥ मनसो वियतः सवितृप्रभृ
प्रवदन्ति यतोऽक्षरदृष्टियुतम् ॥ ५७ ॥ करको न मृदः पृ
गस्ति यथा मनआदिसतोस्ति तथा न पृथक् । इति वस्तुप
त्मकता तु यदा विधिशब्द इतिश्च तदा तु वृथा ॥ ५८
मनआदिसमानविभक्तितया विधिशब्दमितिं च विहाय य
जनकेन सता सहयोगमियादनृतं तदिति स्फुटमुक्तमभूत् ॥५
ननु जीवसतोरपि तत्त्वमिति स्फुटमेकविभक्त्यभिधानमिदं
कथमस्य शरीरभृतोऽनृतता न भवेदविभक्तविभक्तियुजः॥६
प्रकृतेरभिधानपदेन यथा विकृतेरभिधानमुपैति युजाम् । अ
तत्समतिस्तु तदा विकृतौ मृदयं घट इत्यभिधासु यथा ॥ ६१
विकृतित्वमवादि मनःप्रभृतेर्बहुशः श्रुतिषु प्रकृतेस्तु सतः ।
एव समानविभक्तितया मनआदि सुवेद्यमसत्यमिति ॥ ६२
जनितत्वमवादि नहि श्रुतिभिर्जनकेन सतास्य शरीरभृत
मनआदिविकारविलक्षणतां प्रतियन्ति शरीरभृतस्तु त
॥ ६३ ॥ यदजीजनदम्बरपूर्वमिदं जगदक्षरमीक्षणविग्रहक
प्रविवेश तदेव जगत्स्वकृतं स च जीवसमाख्य इति श्रुत
॥ ६४ ॥ परमात्मविकारविभक्तमतिर्न भवत्यत एव शरी
भृतः । यत एव विकारविभिन्नमतिर्न भवत्यत एव मृषात्वम
॥ ६५ ॥ अविभक्तविभक्त्यभिधानकृता परमात्मपदेन शरी
भृतः । न भवेदिह तत्त्वमसिप्रभृतौ लवणं जलमित्यभिध
यथा ॥ ६६ ॥ परमात्मविकारनिराकरणं कृतमस्य शरीर
तस्तु यतः । परमेश्वररूपविलक्षणता न मनागपि देहभृतो
ततः ॥ ६७ ॥ ननु जीवसतोरणुमात्रमपि स्वगतं न विशेष
मस्ति यदा । वद तत्त्वमसीति तदा वचनं किमु वक्ति तथा

इत्यपि च ॥ ६८ ॥ स्वगतं यदि भेदकमिष्टमभूदणुमात्रमपीश्वरदेहभृतोः । अपनेतुमशक्यमदोवचनैरमुनास्य पृथक्त्वनिषेधपरैः ॥ ६९ ॥ इह यस्य च यो गुण आत्मगतः स्वत एव न जातु भवेत्परतः । वचनेन न तस्य निराकरणं क्रियते स गुणः सहजस्तु यतः ॥ ७० ॥ वचनं त्ववबोधकमेव यतस्तत एव न वस्तुविपर्ययकृत् । न हि वस्त्वपि शब्दवशात्प्रकृतिं प्रजह्यात्यनवस्थितिदोषभयात् ॥ ७१ ॥ यत एवमतो विषयस्य गुणं विषयेण सहात्मनि मूढधिया । अधिरोपितमप्स्विव भूमिगुणं प्रतिषेधति तत्त्वमसीति वचः ॥ ७२ ॥ अत एव न दृष्टिविधानपरं गुणवादपरं च न तद्वचनम् । स्तुतिवाद्यपि नैतदुपास्यतया विधिरत्र न देहभृतोस्ति यतः ॥ ७३ ॥ सत एव हि नाम जगत्प्रकृतेरुपधानवशादिह जीव इति । अतएव न जीवसतत्वकतां प्रकृतस्य सतः प्रतिपादयति ॥ ७४ ॥ यदि जीवसतत्वकतां गमयेदणिमादिगुणस्य जगत्प्रकृतेः । अणिमादिगुणोक्तिरतोऽस्य मृषा यदि वास्य शरीरभृदात्मकता ॥ ७५ ॥ न च संसृतिहेतुनिराकरणं कृतमस्य शरीरभृतोभिमतम् । परमेश्वरमात्मतया ब्रुवता वचनेन च तत्त्वमसीत्यमुना ॥ ७६ ॥ त्वमसीति पदद्वयमेति युजां तदिति ध्वनिना सह तत्त्वमिति । क्रियया सह नाम पदं समियान्निरपेक्ष्यमुपैत्यनया हि युजाम् ॥ ७७ ॥ न हि नामसहस्रमपि क्रियया रहितं किमपि प्रतिपादयति । प्रतिपादकमेषु लिङादि भवेद्विहितादिमतेर्जनकं हि यतः ॥ ७८ ॥ भगवानपि मध्यममेव यतो विनियच्छति युष्मदि नित्यमतः । प्रथमं त्वमसीति पदे समितश्चरमं त्वसिना समियात्तदिति ॥ ७९ ॥ पुरुषोभिहितस्त्वमसीति यदा क्रि-

मसानि वदेति तदाभिमुखः । श्रवणाय भवेदणिमादिषु
सदिति प्रकृतं तदसीति वदेत् ॥ ८० ॥ त्वमिति ध्वनिना
हितस्य यतस्तदिति श्रुतिवाच्यसदात्मकताम् । अवदद्वचनं
एव सतो नहि जीवसतत्वकतां वदति ॥ ८१ ॥ विषयाभि
खानि शरीरभृतः स्वरसेन सदा करणानि यतः । स्वकर्मप
रूपमवैति ततः प्रतिबोध्यत एव ततो वचनैः ॥ ८२ ॥ व
च परांचि पुरःसरकं बहुवैदिकमत्र तथा स्मरणम् । विप
च नावमिवांभसि यन्मनसेंद्रियरश्मिविनिग्रहवत् ॥ ८३ ॥ इथ
हि न देहभृतोस्ति भिदा परमात्मदृशोरिति वाच्यमिदम् । वि
तिकाल इहापि च सृष्टिमुखे सदनन्यतया श्रुत एष यतः ॥८
द्वयमप्यविरोधि शरीरभृतो वचनीयमिदं रघुनंदनवत् । उप
शमपेक्ष्य सदात्ममतिः परमात्मसतत्त्वकता च सदा ॥ ८५
सदुपासनमस्य विधेयतया वचनस्य मम प्रतिभाति यतः । अ
एव न जीवसदात्मकतां प्रतिबोधयतीत्यवदत्तदसत् ॥ ८६
सदुपास्व इति श्रुतिरत्र न ते तदसि त्वमिति श्रुतिरेवमियम्
यत एव मतो न विधित्सितता सदुपासनकर्मण इत्यमृषा ॥८
यदि तस्य कुतश्चिदिहानयनं क्रियते तदनर्थकमेव भवेत् । पु
पेण कृतस्य यतः श्रुतिता न भवेदिति वेदविदां स्मरणम् ॥८
किमरं पुरुषं प्रतिबोधयितुं स्वकमर्थमशक्तमिदं वचनम् । य
तोन्यत आनयनं क्रियते भवता श्रवणेन विनापि विधेः ॥८
श्रुतहानिरिहाश्रुतक्लृप्तिरपि श्रुतिवित्समयो न भवेत्तु यतः
श्रुतिभक्तिमता श्रुतिवक्त्रगतं ग्रहणीयमतो न तु बुद्धिवशा
॥ ९० ॥ पुरुषस्य शरीरगतात्ममतिं मृतिसंभवहेतुमन
करीम् । अपनीय सदात्ममतिं दधती महते पुरुषस्य हित

भवेत् ॥ ९१ ॥ विनिवर्त्तत एव शरीरगता विपरीतमतिः पुरुषस्य तदा । वचनेन तु तत्त्वमसीति यदा प्रतिबोध्यत एष त इत्यपि च ॥ ९२ ॥ यदि नापनयेच्छ्रुतिरात्ममतिं पुरुषस्य शरीरगतामनृताम् । तदहंमतिहेतुककर्मगतिं सुखदुःखफलामवशोनुभवेत् ॥ ९३ ॥ यदि तत्त्वमसीति वदेद्वचनं सदुपासनकर्म न तत्त्वमिति । पुरुषस्य फलं सदुपासनतो विमृशामि भविष्यति कीदृगिति ॥ ९४ ॥ पुरुषस्य तु मर्त्यगुणस्य भवेत्सदुपासनया न सदात्मकता । न कथंचिदपि प्रजहाति यतः प्रकृतिं सहजामिह कश्चिदपि ॥ ९५ ॥ यदि देहभृदेष सदात्मकतां प्रगमिष्यति वै सदुपासनया । न जहास्यति रूपमसौ हि निजं यत ऐक्यमतिर्न भवत्युभयोः ॥ ९६ ॥ रसविद्धमयः प्रकृतिं सहजां प्रविहाय यथा कनकत्वमियात् । पुरुषोपि तथा सदुपासनया प्रतिपत्स्यत एव सदात्मकताम् ॥ ९७ ॥ अयसोवयवानभिभूय रसः स्थितवाननलानुगृहीतिमनु । कनकत्वमतिं जनयत्ययसि प्रतिपन्नमयो न तु कांचनताम् ॥ ९८ ॥ उदकावयवानभिभूय पयो रजतावयवांश्च यथा कनकम् । विपरीतमतिं जनयत्युदके रजते च तथायसि हेममतिम् ॥ ९९ ॥ रसवीर्यविपाकविनाशमनु प्रविनश्यति कांचनताप्ययसः । कृतकं हि न नित्यमिति प्रगतं समवेतमवश्यमपैति यतः ॥ १०० ॥ अमृतत्वमसत्पुरुषस्य यदि क्रियते सदुपासनया यजिवत् । यजिकार्यवदन्तवदेव भवेत्कृतकस्य यतो विदिताऽध्रुवता ॥ १ ॥ पुरुषस्य सतश्च विधर्मकयोः सदुपासनया न भवेत्समितिः । यदि संगतिरिष्यत एव तयोरवियुक्ततया न चिरं वसतः ॥२॥ फलमीदृगिदं सदुपासनतः पुरुषस्य भविष्यति नान्यदतः । न

च तन्निरवद्यतयाभिमतं विदुषां बहुदोपसमीक्षणतः ॥ ३
सदुपासनकर्मविधानपरं न भवेदत एव हि तद्वचनम् । अहमां
शरीरमिदं च ममेत्यविवेकमतिं विनिवर्त्तयति ॥ ४ ॥ सकलं
पनिपत्सु शरीरभृतः परमात्मपदैकविभक्तितया । उपदेशवच
स्त्वनयैव दिशा गमयेन्मतिमानभियुक्ततया ॥ ५ ॥ द्रविडों
च तत्त्वमसीति वचो विनिवर्त्तकमेव निरूपितवान् । शबर
विवर्द्धितराजशिशोर्निजजन्मविदुक्तिनिदर्शनतः ॥ ६ ॥ इ
एवमतः स्वशरीरगतामहमित्यविवेकमतिं सुदृढाम् । प्रविहा
यदक्षरमद्वयकं त्वमवेहि तदक्षरमात्मतया ॥ ७ ॥ न मनो
मतिः करणानि च नो न रजो न तमो न च सत्त्वमपि ।
मही न जलं न च वह्निरपि श्वसनो न नभश्च पदं परम
॥ ८ ॥ अमनस्कमधीकमनिन्द्रियकं विरजस्कमसत्त्वतमस्कमपि
अमहीजलवह्न्यनिलाम्बरकं परमक्षरमात्मतयाश्रय भोः ॥९
करणानि हि यद्विपयाभिमुखं प्रगमय्य मतिर्विपयेपु चरेत
तदु जागरितं प्रवदन्ति बुधा न तदास्ति ममेत्यवगच्छ इ
॥ १० ॥ करणानि यदोपरतानि तदा विपयानुभवाहितवा
नया । विपयेण विना विपयप्रतिमं स्फुरणं स्वपनं प्रवद
बुधाः ॥ ११ ॥ करणस्य धियः स्फुरणेन विना विपयाक्री
केन तु या स्थितता । प्रवदन्ति सुपुप्तिममुं हि बुधा विनिश्च
नृपः श्रुतितत्त्वविदः ॥ १२ ॥ इति जागरितं स्वपनं च धि
क्रमतोऽक्रमतश्च सुपुप्तिरपि । न कदाचिदपि त्रयमस्ति ममेत
वगच्छ सदासि तुरीयमिति ॥ १३ ॥ यदुजागरितप्रभृतित्रि
तयं परिकल्पितमात्मनि मूढधिया । अभिधानमिदं तदपेक्ष
भवेत्परमात्मपदस्य तुरीयमिति ॥१४॥तदसत्यमसत्यगुणश्च तद

परिनिर्मितवारणचेष्टितवत् ॥ १५ ॥ गगनप्रमुखं पृथिवीचरमं विषयेन्द्रियबुद्धिमनःसहितम् । जनिमज्जगदेतदभूतमिति श्रुतयः प्रवदंत्युपमानशतैः ॥ १६ ॥ कफपित्तसमीरणधातुधृतं कुशरीरमिदं सततं हि यथा । प्रभवप्रभृतिप्रलयान्तमिदं जगदग्निरवीन्दुधृतं हि तथा ॥ १७ ॥ जगतः स्थितिकारणमित्थमिदं प्रथितं रविवह्निशशित्रितयम् । स्मृतिवेदजनेषु भृशं प्रथितं श्रुतिरीरितवत्यनृतं तदिति ॥ १८ ॥ यदु रोहितशुक्लसुकृष्णमिदं ज्वलनादिषु रूपमवैति जनः । तदु तैजसमाप्यमथान्नमिति ब्रुवती त्रयमेव तु सत्यमिति ॥ १९ ॥ रुचकप्रमुखं कनकादिमयं रुचकाद्यभिधाननिमित्तमपि । असदित्यवगम्यत एव यतो व्यभिचारवती रुचकादिमतिः ॥ २० ॥ न कदाचिदपि व्यभिचारवती कनकादिमतिः पुरुषस्य यतः । तत एव हि सत्यतयाभिमतं कनकादिविपर्यय एषु नहि ॥ २१ ॥ रुचकादिसमं ज्वलनादि भवेदनृतत्वगुणे न तु सत्यतया । अरुणप्रमुखं ज्वलनप्रभृति प्रकृतित्रितयं कनकादिसमम् ॥२२॥ अनयोपमयानृततामवदच्छ्रुतिरग्निदिवाकरचन्द्रमसाम् । अमृषात्वमपि श्रुतिरुक्तवती त्रितयस्य तु रक्तपुरस्सरिणः ॥ २३ ॥ अनृतत्वमिदं ज्वलनप्रभृतेर्यदवादि भवेत्तदुदाहरणम् । वितथा विकृतिः सततं सकला न तथा प्रकृतिः श्रुतिनिश्चयतः ॥ २४॥ प्रदिदर्शयिषुर्वसनस्य यथा वितथत्वमपास्यति तन्तुगुणम् । अपकृष्य तु तन्तुसमं त्रितयं ज्वलनप्रमुखस्य तथोक्तवती ॥२५॥ अवनिप्रमुखं वियदंतमिदं विकृतिस्तु परस्य भवत्यपरम् । अनृतंत्वपरं विकृतिस्तु यतोऽवितथं तु परं प्रकृतिस्तु यतः ॥ २६ ॥ अत एतदसंधि सदुक्तिपरं न मृषेति मृषा तु ततोन्यदिति । इति

सिद्धमतो यदवादि मया जनिमज्जगदेतदभूतमिति ॥ २७
मनसोप्यनृतत्वमसेध्यमुतः प्रतिपादितहेतुत एव भवेत् । च
च तदीयमसत्यमतः परिनिर्मितवारणचेष्टितवत् ॥ २८ ॥
नाभ्यवदच्छ्रुतिरुद्भवनं मनसस्तु सतो न च खप्रमुखा
कथमस्य भवेदनृतत्वगतिर्मनसो भगवन्वद निश्चयतः ॥ २९
ननु सप्तम आत्मन उद्भवनं मनसोभिदधावसुनापि स
कथमस्य भवेदमृषात्वगतिर्मनसोविकृतित्वगुणस्य वद ॥ ३०
असुना करणैर्गगनप्रमुखैः सह मुण्डक उद्भवनं मनसः ।
पात्परमात्मन उक्तमतो वितथं मन इत्यवधारय भोः ॥ ३१
मनसोन्नमयत्वमवादि यतस्तत एव हि भूतमयत्वगतिः । श
रीरवदेव ततोपि भृशं वितथं मन इत्यवधारय भोः ॥ ३२
कुरु पक्षमिमं गगनप्रमुखं जनिमत्सकलं न हि सत्यमि
प्रथमं चरमं च न चास्ति यतो रुचकादिवदित्युपमां च
॥ ३३ ॥ कनके रुचकादि न पूर्वमभूच्चरमं च न विद्यत इ
नृतम् । अधुनापि तथैव समस्तमिदं जनिमद्वियदादि भवे
तत् ॥ ३४ ॥ कनकादिषु यद्युपजातमभूद्रुचकप्रमुखं पृथ
ततः । अधिकं परिमाणममीषु कुतो न भवेदिति वाच्यमव
मिदम् ॥ ३५ ॥ कनकप्रभृतेर्व्यतिरिक्तमतो रुचकादि न वि
एव कुतः । पृथगग्रहणात्कनकप्रभृतेरिति कारणमेव सदन्
सत् ॥ ३६ ॥ ननु नाम पृथग्विकृतेः प्रकृतेरथ रूपमथापि
कार्यमतः । कथमव्यतिरिक्ततयावगमः प्रकृतेर्विकृतेरिति
च्यमिदम् ॥ ३७ ॥ इह वीरणतन्तुसुवर्णमृदः कटशाटक
घटाकृतयः । उपलब्धजनैरुपलब्धमतो न भिदास्ति ततः प्र
तेर्विकृतेः ॥ ३८ ॥ विकृतिर्यदि नास्ति पृथक्प्रकृतेर्न घ

भिदाप्यभिदा प्रकृतेः । इति धीर्विफला तव येन जनैर्विविदे न यनेन मृदाद्यभिदा ॥ ३९ ॥ ननु रूपमथो अपि कार्यमथो अभिधापि नटस्य पृथग्विदिता । न पृथक्त्वमुपैति नटः किमिति प्रतिवाच्यमवश्यमिदं कुशलैः ॥ ४० ॥ असतो न कथंचन जन्म भवेत्तदसत्त्वत एव खपुष्पमिव । न सतोऽस्ति भवः पुरतोपि भवाद्यत आत्मवदेव सदिष्टमिति ॥ ४१ ॥ कपिलासुरिपंचशिखादिमतं परिगृह्य वदेद्यदि कश्चिदिदम् । न कदाचन जन्म वदामि सतः प्रवदामि तु यच्छृणु तत्त्वमपि ॥ ४२ ॥ प्रकृतावविशिष्टतया यदभूदधुना तु तदेव विशेषयुतम् । निरवद्यमिदं प्रतिभाति मम प्रवदात्र विरोधमवैपि यदि ॥ ४३ ॥ सदयुज्यत येन गुणेन पुरा प्रकृतौ स इहास्ति न वेति वद । यदि विद्यत एव पुरा प्रकृतावधुनापि विशेषयुतत्वमसत् ॥४४॥ यदि नास्ति पुरा स गुणः प्रकृतावसदुद्भवनं भवतोभिमतम् । जननेन च सत्त्वमुपात्तवतो जनिमत्त्वत एव विनष्टिरपि ॥४५॥ भवतोभिमतं परिहर्तुमिदं न कथंचन शक्यत इत्यमुतः । कणभक्षमतेन समस्तमिदं भवतोभिमतं शनकैरगमत् ॥ ४६ ॥ असतो भवनं नशनं च सतः कणभोजिमतं विदितं कविभिः । उपपत्तिविरुद्धतया सुभृशं तदभाणि मयापि विरुद्धतया ॥४७॥ प्रतिषिद्धमिदं कणभोजिमतं हरिणापि समस्तगुरोर्गुरुणा । वचनेन तु नासत इत्यमुना ब्रुवता च पृथातनयाय हितम् ॥४८॥ असतश्च सतश्च न जन्म भवेदिति पूर्वमवाद्युपपत्तियुतम् । सदसच्च न जायत एव कुतो न हि वस्तु तथाविधमस्ति यतः ॥ ४९ ॥ सदसत्त्वमतीत्य मनःप्रभृतेर्न कथंचन वृत्तिरिहास्ति यतः । तत एव मनःप्रमुखस्य भवो न भवेदिति सर्वसुवेद्यमिति

॥ ५० ॥ यदि नाम कथंचिदमुष्य भवः सदसत्त्वमपे
भविष्यति वः । अमृषात्वममुष्य तथापि न तु श्रुतिरस्य मृ
त्वमुवाच यतः ॥ ५१ ॥ मनसोऽनृततैवमवादि यतस्तत
हि तस्य मृषा चरितम् । यत एव मृषा मनसश्चरितं तत
पुरोदितसिद्धिरभूत् ॥ ५२ ॥ यदपेक्ष्य तु नाम भवेत्रितयं
मात्मपदस्य तुरीयमिति । तदसत्यमसत्यगुणस्तु यतः परि
मितसर्पविसर्पणवत् ॥ ५३ ॥ निखिलस्य मनःप्रमुखस्य
वितथत्वमवादि पुरा तु मया । श्रुतियुक्तिबलेन ततोऽ
परमक्षरमेव सदन्यदसत् ॥ ५४ ॥ यदपूर्वमबाह्यमनन्तरं
च किंचन तस्य भवत्यपरम् । इति वेदवचोऽनुशशास यतो
तथं परतोऽन्यदतः प्रगतम् ॥ ५५ ॥ प्रतिषिध्य यतो बहि
रपि स्वविलक्षणमात्मन उक्तवती । अवबोधघनत्वमतोऽन्यद
वणैकरसत्वनिदर्शनतः ॥ ५६ ॥ लवणैकरसत्वसमं
स्वविलक्षणवस्तुनिषेधनतः । अवबोधघनं परमात्मपदं
तदसि सदाहमिति ॥ ५७ ॥ अणुनो न च तद्विपरीतगुणो
च ह्रस्वमतो न च दीर्घमपि । प्रतिषिद्धसमस्तविशेषणकं प
क्षरमात्मतयाश्रय भोः ॥ ५८ ॥ असुबुद्धिशरीरगुणान् प
मानविवेकिजनैर्दृशि धर्मतया । प्रतिपन्नतमान्प्रविहाय शनै
मात्रमवेहि सदाहमिति ॥ ५९ ॥ अहिनिर्ल्वयनीमहिरात्मत
जगृहे परिमोक्षणतस्तु पुरा । परिमुच्य तु तामुरगः स्वविले
पुनः समवेक्षत आत्मतया ॥ ६० ॥ अविवेकत आत्मत
विदितं कुशरीरमिदं भवताप्यहिवत् । अहिवत्त्यज देह
त्वमपि प्रतिपद्य चिदात्मकमात्मतया ॥ ६१ ॥ रजनीदि
न रवेर्भवतः प्रभया सततं युत एष यतः । अविवेकविवेकगुणा

तौ भवतो न रवेरिव नित्यदृशेः ॥ ६२ ॥ परिशुद्धविबुद्धविमु-
क्तदृशेरविवेकविवेकविवर्जनतः । मम बन्धविमोक्षगुणौ भवतो
न कदाचिदपीत्यवगच्छ भृशम् ॥६३॥ न मम ग्रहणोज्झनमस्ति
मया न परेण दृशेरिति निश्चिनु भोः । न हि कस्यचिदात्मनि
कर्म भवेन्न च कश्चिदिहास्ति मदन्य इति ॥ ६४ ॥ अहमस्मि
चरस्थिरदेहधियां चरितस्य सदेक्षक एक इति । न भवेदत एव
मदन्य इति त्वमवेहि सुमेध इदं सुदृढम् ॥ ६५ ॥ गगने विमले
जलदादिमले सति वाऽसति वा न भिदास्ति यथा । त्वयि सर्व-
गते परिशुद्धदृशौ न भिदास्ति तथा द्वयभेदकृता ॥ ६६ ॥
अनृतं द्वयमित्यवदाम पुरा व्यवहारमपेक्ष्य तु गीतमिदम् ।
अनृतेन न सत्यमुपैति युजां न मरीचिजलेन नदी ह्रदिनी
॥ ६७ ॥ बहुनाभिहितेन किमु क्रियते शृणु संग्रहमत्र वदामि
तव । त्वयि जागरितप्रभृतित्रितयं परिकल्पितमित्यसदेव सदा
॥ ६८ ॥ परिकल्पितमित्यसदित्युदितं मन इत्यभिशब्दितमा-
गमतः । उपपत्तिभिरेव च सिद्धमतो भवतोन्यदशेषमभूतमिति
॥ ६९ ॥ यदबाह्यमनन्तरमेकरसं यदकार्यमकारणमद्वयकम् ।
यदशेषविशेषविहीनतरं दृशिरूपमनन्तमृतं तदसि ॥ ७० ॥
इयदेव मयोपनिषत्सु पदं परमं विदितं न ततोस्त्यधिकम् ।
इति पिप्पलभक्ष इवाभ्यवददवशिष्टमतिं विनिवारयितुम् ॥७१॥
इतरोपि गुरुं प्रणिपत्य जगौ भगवन्निति तारितवानसि माम् ।
अवबोधतरेण समुद्रमिमं मृतिजन्मजलं सुखदुःखझषम् ॥७२॥
अधुनास्मि सुनिर्वृत आत्मरतिः कृतकृत्य उपेक्षक एकमनाः ।
प्रहसन्विषयान्मृगतोयसमान्विचरामि महीं भवता सहितः
॥ ७३ ॥ तव [illegible]

वन्। करवाणि मया शकनीयमिदं तव कर्त्तुमतोन्यदशक्य
ति ॥ ७४ ॥ गुरुशिष्यकथाश्रवणेन मया श्रुतिवच्छ्रुतिसार
मुद्धरणम्। कृतमित्थमवैति य एतदसौ न पतत्युदधौ मृति
न्मजले ॥ ७५ ॥ भगवद्भिरिदं गुरुभक्तियुतैः पठितव्यमपा
मतोन्यजनैः। गुरुभक्तिमतः श्रुति भाति यतो गुरुणोक्तम
न्यो न भजेन्न पठेत् ॥ ७६ ॥ निगमोपि च यस्य इति प्र
गुरुभक्तिमतः कथितं गुरुणा। प्रतिभाति महात्मन इत्य
त्पठितव्यमतो गुरुभक्तियुतैः ॥ ७७ ॥ येषां धीसूर्यदी
प्रतिहतमगमन्नाशमेकान्ततो मे ध्वान्तं स्वान्तस्य हेतुर्जननम
संतानदोलाधिरूढैः। येषां पादौ प्रपन्नाः श्रुतिशमविनयै
ताः शिष्यसंघाः सद्यो मुक्ताः स्थितास्तान्यतिवरमहितान्य
दायुर्नमामि ॥ ७८ ॥ भूः पादौ यस्य खं चोदरमसुरनिल
न्द्रसूर्यौ च नेत्रे कर्णावाशाः शिरो द्यौर्मुखमपि दहनो
वास्तव्यमब्धिः। अन्तःस्थं यस्य विश्वं सुरनरखगगोभोगि
धर्वदैत्यैः चित्रं रंरम्यते तं त्रिभुवनवपुषं विष्णुमीशं नम
॥ ७९ ॥ इति श्रीतोटकाचार्यविरचितं श्रुतिसारसमुद्ध
समाप्तम् ॥ ३४ ॥

योगतारावली ॥ ३५ ॥

वन्दे गुरूणां चरणारविन्दे सन्दर्शितस्वात्मसुखावबोधे
निःश्रेयसे जाङ्गलिकायमाने संसारहालाहलमोहशान्त्यै ॥ १
सदाशिवोक्तानि सपादलक्षलयावधानानि वसन्ति लोके
नादानुसन्धानसमाधिमेकं मन्यामहे अन्यतमं लयानाम् ॥
सरे च पूरैरनिलस्य कुम्भे सर्वासु नाडीषु विशोधितासु ।

नाहतादम्बुरुहादुदेति स्वात्मावगम्यः स्वयमेव बोधः ॥ ३ ॥
नादानुसन्धान नमोऽस्तु तुभ्यं त्वां मन्महे तत्त्वपदं लयानाम् ।
भवत्प्रसादात् पवनेन साकं विलीयते विष्णुपदे मनो मे ॥४॥
जालन्धरोड्डीयनमूलबन्धान् जल्पन्ति कण्ठोदरपायुमूले । बन्ध-
त्रयेऽस्मिन् परिचीयमाने बन्धः कुतो दारुणकालपाशः ॥ ५ ॥
उड्याणजालन्धरमूलबन्धैरुन्निद्रितायामुरगाङ्गनायाम् ॥ प्रत्य-
ङ्मुखत्वात् प्रविशन् सुषुम्नां गमागमौ मुञ्चति गन्धवाहः ॥ ६ ॥
उत्थापिताधारहुताशनोल्कैराकुञ्चनैः शश्वदपानवायौ । सम्प्रा-
पिते चन्द्रमसः स्रवन्तीं पीयूषधारां पिबतीह धन्यः ॥ ७ ॥
बन्धत्रयाभ्यासविपाकजातां विवर्जितां रेचकपूरकाभ्याम् ।
विशोधयन्तीं विषयप्रवाहां विद्यां भजे केवलकुम्भरूपाम् ॥८॥
अनाहते चेतसि सावधानैरभ्यासशूरैरनुभूयमानाः । संस्तम्भि-
तश्वासमनःप्रचारा सा जृम्भते केवलकुम्भकश्रीः ॥ ९ ॥
सहस्रशः सन्ति हठेषु कुम्भाः सम्भाव्यते केवलकुम्भ एव ।
कुम्भोत्तमे यत्र तु रेचपूरः प्राणस्य न प्राकृतवैकृताख्यैः ॥१०॥
त्रिकूटनाम्नि तिमिरेऽन्तरे खे स्तम्भिते केवलकुम्भ एव ।
प्राणानिलो भानुशशाङ्कनाड्यौ विहाय सद्यो विलयं प्रयाति
॥ ११ ॥ प्रत्याहृतः केवलकुम्भकेन प्रभुक्तकुण्डल्युपभुक्तशेषः ।
प्राणः प्रतीचीनपथेषु मन्दं विलीयते विष्णुपदे मनो मे
॥ १२ ॥ निरङ्कुशानां श्वसनोद्गमानां निरोधनैः केवलकुम्भ-
काख्यैः । उदेति सर्वेन्द्रियवृत्तिशून्यो मरुल्लयः कोऽपि महाम-
तीनाम् ॥ १३ ॥ न दृष्टिलक्ष्याणि न चित्तबन्धो न देशकालौ
न च वायुरोधः । न धारणाध्यानपरिश्रमो वा समेधमाने
सति राजयोगे ॥ १४ ॥ अशेषदृश्योज्झितदृग्जुषानामवस्थि-

तानामिह राजयोगे । न जागरो नास्ति सुषुप्तिभावो न जी वितं नो मरणं न चित्तम् ॥ १५ ॥ अहं ममत्वादि विहा सर्वं श्रीराजयोगे स्थिरमानसानाम् । न द्रष्टिता नास्ति दृश्यभावः सा जृम्भते केवलसंविदेव ॥ १६ ॥ नेत्रे यथो न्मेषनिमेषशून्ये वायुर्यथा वर्जितरेचपूरः । मनश्च सङ्कल्पविक ल्पशून्यं मनोन्मनी सा मयि सन्निधत्ताम् ॥ १७ ॥ चित्तेन्द्रि याणां चिरनिग्रहेण श्वासप्रवाहे शमिते समस्ते । निवातदीप यितनिश्चलाङ्गो मनोन्मनीपा मयि सन्निधत्ताम् ॥ १८ ॥ उन्मन्यवस्थाधिगमाय विद्वन्नुपायमेकं तव निर्दिशामः । पश्य न्नुदासीनदृशा प्रपञ्चं संकल्पमून्मूलय सावधानः ॥ १९ ॥ प्रसह्य संकल्पपरम्पराणां संछेदने सन्ततसावधानः । आलम्ब नादावपचीयमाने शनैः शनैः शान्तिमुपैति चेतः ॥ २० ॥ निश्वासलोपैर्विधृतैः शरीरैर्नेत्राञ्चलैर्बद्धनिमीलितैश्च । आवि र्भ वन्तीह मनस्कमुद्रामालोकयामि मुनिपुङ्गवानाम् ॥ २१ ॥ अमी हि चेन्द्रा सहजा मनस्कादहं ममत्वं शिथिलायमानं मनोगतिं मारुतवृत्तिशून्यं गच्छन्त्यगम्यां गमनावशेषा ॥ २२ ॥ निवर्त्तयन्तीं निभृतेन्द्रियाणां प्रवर्त्तयन्तीं परमात्म योगम् । सच्चिन्मयीं तां सहजामवस्थां कदा गमिष्यामि गत न्यभागः ॥ २३ ॥ प्रत्यग्विमर्शातिशयेन पुंसां प्राचीनगन्धे पलायितेषु । प्रादुर्भवेत् कापि न जाड्यनिद्रा प्रपञ्च ए विलयं प्रयाति ॥ २४ ॥ विच्छिन्नसंकल्पविकल्पमूले नि पनिर्मूलितकर्मजाले । निरन्तराभ्यासिनि नित्यभद्रे वि जते योगिनि योगनिद्राः ॥ २५ ॥ विश्रान्तिमासाद्य तुर्य तत्त्वे विश्वाद्यवस्थात्रितयं परस्थे । सच्चिन्मयीं कामपि स

का
पर
र्मल
सि
पल
रच
गिरे
संश
विन
राव
शक्त
अतर
कथ
भर्व
गौरि
लन
डा
गगु
३
करि
मा

कालं निद्रां भजन्निर्विपनिर्विकल्पाम् ॥ २६ ॥ प्रकाशमाने परमात्मभानौ नश्यत्यविद्यातिमिरे समस्ते । अहो बुधा निर्मलदृष्टयोऽपि किञ्चिन्न पश्यन्ति जगत् समग्रम् ॥ २७ ॥ सिद्धिं तथाविधमनोविलयां समर्थां श्रीशैलशृङ्गकुहरेषु कदोपलभ्ये । गात्रं यथा सरलताः परिवेष्टयन्ति कार्णे यथा विरचयन्ति खगाश्च नीडम् ॥ २८ ॥ ब्रह्मरन्ध्रगते वायौ गिरेः प्रस्रवणं भवेत् । शृणोति श्रवणातीतं नादं मुक्तिर्न संशयः ॥ २९ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमच्छङ्कराचार्यविरचिता योगतारावली संपूर्णा ।

सौन्दर्यलहरी ॥ ३६ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥ शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि । अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिभिरपि प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति ॥१॥ तनीयांसं पांसुं तव चरणपंकेरुहभवं विरिञ्चिः संचिन्वन्विरचयति लोकानविकलम् । वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां हरः संक्षुभ्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिम् ॥ २ ॥ अविद्यानामन्तस्तिमिरमिहिरोद्दीपनकरी जडानां चैतन्यस्तवकमकरन्दस्रुतिशिराः । दरिद्राणां चिन्तामणिगुणनिका जन्मजलधौ निमग्नानां दंष्ट्रा मुररिपुवराहस्य भवति ॥ ३ ॥ त्वदन्यः पाणिभ्यामभयवरदो दैवतगणस्त्वमेका नैवासि प्रकटितवरा भीत्यभिनया । भयात्त्रातुं दातुं फलमपि च वाञ्छासमधिकं शरण्ये लोकानां तव हि चरणावेव निपुणौ ॥ ४ ॥

हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजनसौभाग्यजननीं पुरा नारीभूत्वा
रिपुमपि क्षोभमनयत् । स्मरोपि त्वां नत्वा रतिनयनले
वपुषा मुनीनामप्यन्तः प्रभवति हि मोहाय महताम् ॥ ५
धनुः पौष्पं मौर्वी मधुकरमयी पञ्च विशिखा वसन्तः साम
मलयमरुदायोधनरथः । तथाप्येकः सर्वं हिमगिरिसुते का
कृपामपाङ्गात्ते लब्ध्वा जगदिदमनङ्गो विजयते ॥ ६ ॥
त्काञ्चीदामा करिकलभकुम्भस्तनभरा परिक्षीणा मध्ये परि
तशरच्चन्द्रवदना । धनुर्बाणान्पाशं सृणिमपि दधाना कर
पुरस्तादास्तां नः पुरमथितुराहोपुरुषिका ॥ ७ ॥ सुधासि
मध्ये सुरविटपिवाटीपरिवृते मणिद्वीपे नीपोपवनवति चि
मणिगृहे । शिवाकारे मञ्चे परमशिवपर्यङ्कनिलया भजन्ति
धन्याः कतिचन चिदानन्दलहरीम् ॥ ८ ॥ महीं मूला
कमपि मणिपूरे हुतवहं स्थितं स्वाधिष्ठाने हृदि मरुतमा
मुपरि । मनोपि भ्रूमध्ये सकलमपि जित्वा कुलपथं स
पद्मे सह रहसि पत्या विहरसे ॥ ९ ॥ सुधाधारासारैश्च
गलान्तर्विगलितैः प्रपञ्चं सिञ्चन्ती पुनरपि रसाम्नायमह
अवाप्य स्वां भूमिं भुजगनिभमध्युष्टवलयं स्वमात्मानं
स्वपिषि कुलकुण्डे कुहरिणि ॥ १० ॥ चतुर्भिः श्रीकण्ठैः
युवतिभिः पञ्चभिरधः प्रभिन्नाभिः शम्भोर्नवभिरिति
कृतिभिः । त्रयश्चत्वारिंशद्वसुदलकलाब्जत्रिवलयत्रिरे
सार्धं तव चरणकोणाः परिणताः ॥ ११ ॥ त्वदीयं सौ
तुहिनगिरिकन्ये तुलयितुं कवीन्द्राः कल्पन्ते कथमपि
ञ्चिप्रभृतयः । यदालोक्यौत्सुक्यादमरललना यान्ति
तपोभिर्दुष्प्रापामपि गिरिशसायुज्यपदवीम् ॥ १२ ॥

-चर्पीयांसं नयनविरसं नर्मसु जडं तवापाङ्गालोके पतितमनुधाव-
न्ति शतशः । गलद्वेणीबन्धाः कुचकलशविस्रस्तसिचया हटा-
त्त्रुट्यत्काञ्च्यो विगलितदुकूला युवतयः ॥ १३ ॥ क्षितौ षट्प-
ञ्चाशद्द्विसमधिकपञ्चाशदुदके हुताशे द्वाषष्टिश्चतुरधिकपञ्चाश-
दनिले । दिवि द्वौः षट्त्रिंशन्मनसि च चतुःषष्टिरिति ये मयू-
खास्तेषामप्युपरि तव पादाम्बुजयुगम् ॥ १४ ॥ शरज्ज्योत्स्ना-
शुभ्रां शशियुतजटाजूटमुकुटां वरत्रासत्राणस्फटिकघुटिकापुस्त-
ककराम् । सकृन्नत्वा न त्वां कथमिव सतां संनिदधते मधुक्षी-
रद्राक्षामधुरिमधुरीणा भणितयः ॥ १५ ॥ कवीन्द्राणां चेतः
कमलवनबालातपरुचिं भजन्ते ये सन्तः कतिचिदरुणामेव
भवतीम् । विरिञ्चिप्रेयस्यास्तरलतरशृंगारलहरीगभीराभिर्वाग्भि-
र्विदधति सतां रञ्जनममी ॥ १६ ॥ तनुच्छायाभिस्ते तरुणत-
रणिश्रीसरणिभिर्दिवं सर्वामुर्वीमरुणिमनिमग्नां स्मरति यः ।
भवन्त्यस्य त्रस्यद्वनहरिणशालीननयनाः सहोर्वश्या वश्याः
कतिकति न गीर्वाणगणिकाः ॥ १७ ॥ मुखं बिन्दुं कृत्वा कुच-
युगमधस्तस्य तदधो हरार्धं ध्यायेद्यो हरमहिषि ते मन्मथक-
लाम् । स सद्यः संक्षोभं नयति वनिता इत्यतिलघुत्रिलोकीम-
प्याशु भ्रमयति रवीन्दुस्तनयुगाम् ॥ १८ ॥ किरन्तामङ्गेभ्यः
किरणनिकुरम्बामृतरसं हृदि त्वामाधत्ते हिमकरशिलामूर्तिमिव
यः । स सर्पाणां दर्पं शमयति शकुन्ताधिप इव ज्वरप्लुष्टं दृष्ट्या
सुखयति सुधासारसितया ॥ १९ ॥ तडिल्लेखा तन्वी तपनश-
शिवैश्वानरमयीं निषण्णां षण्णामप्युपरि कमलानां तव कलाम् ।
महापद्माटव्यां मृदितमलमायेन मनसा महान्तः पश्यन्तो
दधति परमाह्लादलहरीम् ॥ २० ॥ भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणा-

णिशिलाभङ्गरुचिभिर्वशिन्याद्याभिस्त्वां सह जननि संचि
यति यः । स कर्त्ता काव्यानां भवति वचसां भङ्गिसुभगै
भिर्वाग्देवीवदनकमलामोदमधुरैः ॥ २१ ॥ भवानि त्वं
मयि वितर दृष्टिं स करुणामिति स्तोतुं वाञ्छन्कथयति भ
नि त्वमिति यः । तदैव त्वं तस्मै दिशसि निजसायुज्यप
मुकुन्दब्रह्मेन्द्रस्फुटमुकुटनीराजितपदाम् ॥ २२ ॥ त्वया
वामं वपुरपरितृप्तेन मनसा शरीरार्धं शंभोरपरमपि शङ्के हृ
भूत् । तथा हि त्वद्रूपं सकलमरुणाभं त्रिनयनं कुचाभ्याम
कुटिलशशिचूडालमुकुटम् ॥ २३ ॥ जगत्सूते धाता हरिर
रुद्रः क्षपयते तिरस्कुर्वन्नेतत्स्वमपि वपुरीशस्तिरयति । सदा
सर्वं तदिदमनुगृह्णाति च शिवस्तवाज्ञामालम्ब्य क्षणचलित
लतिकयोः ॥ २४ ॥ त्रयाणां देवानां त्रिगुणजनितानां
शिवे भवेत्पूजा पूजा तव चरणयोर्या विरचिता । तथा
त्वत्पादोद्वहनमणिपीठस्य निकटे स्थिता ह्येते शश्वन्मुकुलित
त्तंसमुकुटाः ॥ २५ ॥ विरिञ्चिः पञ्चत्वं व्रजति हरिरा
विरतिं विनाशं कीनाशो भजति धनदो याति निधनम् ।
न्द्रा माहेन्द्री विततिरपि संमीलति दृशां महासंहारेऽस्मि
सति सति त्वत्पतिरसौ ॥ २६ ॥ जपो जल्पः शिल्पं स
मपि मुद्राविरचनं गतिः प्रादक्षिण्यक्रमणमशनाद्याहुतिवि
प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मार्पणदृशा सपर्यापर्या
भवतु यन्मे विलसितम् ॥ २७ ॥ ददाने दीनेभ्यः श्रिय
शमाशानुसदृशीममन्दं सौन्दर्यप्रकरमकरन्दं विकिरति । त
स्मिन्मन्दारस्तवकसुभगे यातु चरणे निमज्जन्मज्जीवः करण
षट्चरणताम् ॥ २८ ॥ सुधामप्यास्वाद्य प्रतिभयजराम्

रणीं विपद्यन्ते विश्वे विधिशतमखाद्या दिविषदः। करालं यत्क्ष्वेडं कवलितवतः कालकलना न शंभोस्तन्मूलं जननि तव ताटङ्कमहिमा ॥ २९ ॥ किरीटं वैरिश्चं परिहर पुरः कैटभभिदः कठोरे कोटीरे स्खलसि जहि जम्भारिमुकुटम्। प्रणम्रेष्वेतेषु प्रसभमभियातस्य भवनं हरस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥ ३० ॥ चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसंधाय भुवनं स्थितस्तत्तत्सिद्धिप्रसभपरतन्त्रैः पशुपतिः। पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटनात्स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदम् ॥ ३१ ॥ शिवः शक्तिः कामः क्षितिरथ रविः शीतकिरणः स्मरो हंसः शक्रस्तदनु च परामारहरयः। अमी हृल्लेखाभिस्तिसृभिरवसानेषु घटिता भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवताम् ॥ ३२ ॥ स्मरं योनिं लक्ष्मीं त्रितयमिदमादौ तव मनो निधायैके नित्ये निरवधिमहाभोगरसिकाः। जपन्ति त्वां चिन्तामणिगुणनिबद्धाक्षवलयाः शिवाग्नौ जुह्वन्तः सुरभिघृतधाराहुतिशतैः ॥ ३३ ॥ शरीरं त्वं शंभोः शशिमिहिरवक्षोरुहयुगं तवात्मानं मन्ये भगवति भवात्मानमनघम्। अतः शेषः शेषीत्ययमुभयसाधारणतया स्थितः संबन्धो वां समरसपदानन्दपरयोः ॥ ३४ ॥ मनस्त्वं व्योम त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि त्वमापस्त्वं भूमिस्त्वयि परिणतायां नहि परम्। त्वमेव स्वात्मानं परिणमयितुं विश्ववपुषा चिदानन्दाकारं हरमहिषिभावेन बिभृषे ॥ ३५ ॥ तवाज्ञाचक्रस्थं तपनशशिकोटिद्युतिधरं परं शंभुं वन्दे परिमिलितपार्श्वं परचितम्। यमाराध्यन्भक्त्या रविशशिशुचीनामविषये निरालोके लोके निवसति निजालोकभवने ॥ ३६ ॥ विशुद्धौ ते शुद्धस्फटिकसदृशं व्योम-

जनकं शिवं सेवे देवीमपि शिवसमानव्यसनिनीम् । यं
कान्त्या यांत्या शशिकिरणसारूप्यसरणिर्विधूतान्तर्ध्वान्ता
लसति चकोरीव जगती ॥ ३७ ॥ समुन्मीलत्संवित्कमलम
रन्दैकरसिकं भजे हंसद्वन्द्वं किमपि महतां मानसचराम् । य
लापादष्टादशगुणितविद्यापरिणतिर्यदादत्ते दोषाद्गुणमखिल
द्भ्यः पय इव ॥ ३८ ॥ तव स्वाधिष्ठाने हुतवहमधिष्ठाय नि
तमीडे संवर्तं जननि महतीं तां च समयाम् । यदा लो
लोकान्दहति महति क्रोधकलिले दयार्द्रा या दृष्टिः शिशि
पचारं रचयति ॥ ३९ ॥ तडित्त्वन्तं शक्त्या तिमिरपरिप
स्फुरणया स्फुरन्नानारत्नाभरणपरिणद्धेन्द्रधनुषम् । तव श्या
मेघं कमपि मणिपूरैकशरणं निषेवे वर्षन्तं हरमिहिरतप्तं त्रि
वनम् ॥ ४० ॥ तवाधारे मूले सहसमयया लास्यपरया न
त्मानं मन्ये नवरसमहाताण्डवनटम् । उभाभ्यामेताभ्यामु
विधिमुद्दिश्य दयया सनाथाभ्यां जज्ञे जनकजननीमज्जगदि
॥ ४१ ॥ गतैर्माणिक्यत्वं गगनमणिभिः सान्द्रघटितं कि
ते हैमं हिमगिरिसुते कीर्तयति यः । समीपे यच्छायास्फुर
बलं चन्द्रशकलं धनुः शौनासीरं किमिदमिति बध्नाति
णाम् ॥ ४२ ॥ धुनोतु ध्वान्तं नस्तुलितदलितेन्दीवरवनं
स्निग्धं श्लक्ष्णं चिकुरनिकुरम्बं तव शिवे । यदीयं सौरभ्यं
जमुपलब्धुं सुमनसो वसन्त्यस्मिन्मन्ये बलमथनवाटीविटपि
॥ ४३ ॥ वहन्ती सिन्दूरं प्रबलकबरीभारतिमिरत्विषां वृ
न्दीकृतमिव नवीनार्ककिरणम् । तनोतु क्षेमं नस्तव वदन
न्दर्यलहरी परीवाहस्रोतःसरणिरिव सीमन्तसरणिः ॥ ४
अरालैः स्वाभाव्यादलिकुलसच्छ्रीभिरलकैः परीतं ते वक्त्रं

हसति पङ्केरुहरुचिम् । दरस्मेरे यस्मिन्दशनरुचिकिञ्जल्करुचिरे सुगन्धौ माद्यन्ति स्मरमथनचक्षुर्मधुलिहः ॥ ४५ ॥ ललाटं लावण्यद्युतिविमलमाभाति तव यत्तृतीयं तन्मन्ये मुकुटशशिखण्डस्य शकलम् । विपर्यासन्यासादुभयकृतसंधानमथितः सुधालेपस्फूर्तिः परिणमति राकाहिमकरः ॥ ४६ ॥ भ्रुवौ भुग्ने किंचिद्भुवनभयभङ्गव्यसनिनि त्वदीये नेत्राभ्यां मधुकररुचिभ्यां धृतगुणे । धनुर्मध्ये सव्येतरकरगृहीतं रतिपतिः प्रकोष्ठे मुष्टौ च स्थगयति निगूढान्तरमुभे ॥ ४७ ॥ अहः सूते सव्यं तव नयनमर्कात्मकतया त्रियामां वामं ते सृजति रजनीनायकमयम् । तृतीया दृष्टिस्ते दरदलितहेमाम्बुजरुचिः समाधत्ते संध्यां दिवसनिशयोरन्तरचरीम् ॥ ४८ ॥ विशाला कल्याणी स्फुटरुचिरयोध्याकुवलयैः कृपाधारापारा किमपि मधुराभोगवतिका । अवन्ती दृष्टिस्ते बहुनगरविस्तारविजया ध्रुवं तत्तन्नामव्यवहरणयोग्या विजयते ॥ ४९ ॥ कवीनां संदर्भस्तवकमकरन्दैकभरितं कटाक्षव्याक्षेपभ्रमरकलभौ कर्णयुगलम् । अमुञ्चन्तौ दृष्ट्वा तव नवरसास्वादतरलावसूयासंसर्गादलिकनयनं किंचिदरुणं ॥ ५० ॥ शिवे शृङ्गाराङ्गे तदितरजने कुत्सनपरा सरोषा गङ्गायां गिरिशचरिते विस्मयवती । हराहिभ्यो भीता सरसिरुहसौभाग्यजननी सखीषु स्मेरा ते मयि जयति दृष्टिः सकरुणा ॥ ५१ ॥ गते कर्णाभ्यर्णं गरुत इव पक्ष्माणि दधती पुरां भेत्तुश्चित्ते प्रशमरसविद्रावणफले । इमे नेत्रे गोत्राधरपतिकुलोत्तंसकलिके तवाकर्णाकृष्टस्मरशरविलासं कलयतः ॥ ५२ ॥ विभक्तत्रैवर्ण्यं व्यतिकरणनीलाम्बुजतया विभाति त्वन्नेत्रत्रितयमिदमीशानदयिते । पुनः स्रष्टुं देवान्द्रुहिणहरिरुद्रानुपरता-

व्रजः सत्त्वं विभ्रत्तम इति गुणानां त्रयमिव ॥ ५३ ॥ पवि
कर्त्तुं नः पशुपतिपराधीनहृदये दयामित्रैर्नेत्रैररुणधवलश्याम
चिभिः । नदः शोणो गङ्गा तपनतनयेति ध्रुवमिमं त्रया
तीर्थानामुपनयसि संभेदमनघे ॥ ५४ ॥ तवापर्णे कर्णेजप
नपैशून्यचकिता निलीयन्ते तोये नियतमनिमेषाः शफरिका
इयं च श्रीर्बद्धच्छदपुटकपाटं कुवलयं जहाति प्रत्यूषे निशि
विघटय्य प्रविशति ॥ ५५ ॥ निमेषोन्मेषाभ्यां प्रलयमु
याति जगती तवेत्याहुः सन्तो धरणिधरराजन्यतनये । त्वदु
पाज्जातं जगदिदमशेषं प्रलयतः परित्रातुं शङ्के परिहृतनिमे
स्तव दृशः ॥ ५६ ॥ दृशा द्राघीयस्या दरदलितनीलोत्पल
दवीयांसं दीनं स्नपय कृपया मामपि शिवे । अनेनायं ध
भवति न च ते हानिरियता वने वा हर्म्ये वा समकरनिप
हिमकरः ॥ ५७ ॥ अरालं ते पालीयुगलनगराजन्यतनये
केषामाधत्ते कुसुमशरकोदण्डकुतुकम् । तिरश्चीनो यत्र श्रवण
थमुल्लङ्घ्य विलसन्नपाङ्गव्यासङ्गो दिशति शरसन्धानधिषण
॥ ५८ ॥ स्फुरद्गण्डाभोगप्रतिफलितताटङ्कयुगलं चतुश्चक्रं
तव मुखमिदं मन्मथरथम् । यमारुह्य द्रुह्यत्यवनिरथमर्केन्दु
रणं महावीरो मारः प्रमथपतये स्वं जितवते ॥ ५९ ॥ सर
त्याः सूक्तीरमृतलहरीकोशसदृशीः पिबन्त्या शर्वाणि श्रवण
लुकाभ्यामविरतम् । चमत्कारश्लाघाचलितशिरसः कुण्डल
झणत्कारैस्तारैः प्रतिवचनमाचष्ट इव ते ॥ ६० ॥ असौ ना
वंशस्तुहिनगिरिवंशध्वजपटस्त्वदीयो नेदीयः फलतु फल
स्माकमुचितम् । वहन्नन्तर्मुक्ताः शिशिरतरनिश्वासघटि
समृद्ध्या यत्तासां बहिरपि च मुक्तामणिधरः ॥ ६१ ॥ प्रकृ

रक्तायास्तव सुदति दन्तच्छदरुचेः प्रवक्ष्ये सादृश्यं जनयतु
फलं विद्रुमलता । क्व बिम्बं त्वद्बिम्बप्रतिफलनलाभादरुणितं
तुलामध्यारोढुं कथमिव न लज्जेत कलया ॥ ६२ ॥ स्मितज्यो-
त्स्नाजालं तव वदनचन्द्रस्य पिबतां चकोराणामासीदतिरस-
तया चारुजडिमा । अतस्ते शीतांशोरमृतलहरीमम्लरुचयः
पिबन्ति स्वच्छन्दं निशिनिशि भृशं काञ्जिकधिया ॥ ६३ ॥
अविश्रान्तं पत्युर्गुणगणकथाम्रेडनजडा जपापुष्पच्छाया तव
जननि जिह्वा जयति सा । यदग्रासीनायाः स्फटिकदृषदच्छ-
च्छविरुचिः सरस्वत्या मूर्त्तिः परिणमति माणिक्यवपुषा ॥६४॥
रणे जित्वा दैत्यानपहृतशिरस्त्रैः कवचिभिर्निवृत्तैश्चण्डांशत्रिपुर-
हरनिर्माल्यविमुखैः । विशाखेन्द्रोपेन्द्रैः शशिविशदकर्पूरधवला
विलिप्यन्ते मातस्तव वदनताम्बूलशकलाः ॥ ६५ ॥ विपञ्च्या
गायन्ती विविधमवदातं पशुपतेस्त्वयारब्धं वक्तुं स्खलितवचसा
साधुवचने । त्वदीयैर्माधुर्यैरपलपिततन्त्रीकलरवां निजां वीणां
वाणी निचुलयति चोलेन निभृतम् ॥ ६६ ॥ कराग्रेण स्पृष्टं
तुहिनगिरिणा वत्सलतया गिरीशेनोदस्तं मुहुरधरपानाकुल-
तया । करग्राह्यं शंभोर्मुखमुकुरवृन्तं गिरिसुते कथंकारं ब्रूमस्तव
चिबुकमौपम्यरहितम् ॥ ६७ ॥ भुजाश्लेषान्नित्यं पुरदमयितुः
कण्टकवती तव ग्रीवा धत्ते मुखकमलनालश्रियमियम् । स्वतः-
श्वेता कालागरुबहलजम्बालमलिना मृणालीलालित्यं वहति
यदधो हारलतिका ॥ ६८ ॥ गले रेखास्तिस्रो गतिगमकगीतै-
कनिपुणे विवाहव्यानद्धत्रिगुणगुणसंख्याप्रतिभुवः । विराजन्ते
नानाविधमधुररागाकरभुवां त्रयाणां ग्रामाणां स्थितिनियमसी-
मान इव ते ॥६९॥ मृणालीमृद्वीनां तव भुजलतानां चतसृणां

चतुर्भिः सौन्दर्यं सरसिजभवः स्तौति वदनैः । नखेभ्यः सं
स्यन्प्रथमदमनादन्धकरिपोश्चतुर्णां वक्त्राणां सममभयदानार्प
धिया ॥ ७० ॥ नखानामुद्योतैर्नवनलिनरागं विहसतां करा
ते कान्तिं कथय कथयामः कथमुमे । कदाचिद्वा साम्यं भज
विधया हन्त कमलं यदि क्रीडल्लक्ष्मीचरणतललाक्षारुणदल
॥ ७१ ॥ समं देवि स्कन्दद्विपवदनपीतं स्तनयुगं तवेदं न
खेदं हरतु सततं प्रस्नुतमुखम् । यदालोक्याशङ्काकुलितहृद
हासजनकः स्वकुम्भौ हेरम्बः परिमृशति हस्तेन झटिति ॥७
अमू ते वक्षोजावमृतरसमाणिक्यकलशौ न सन्देहस्पन्दो नग
तिपताकौ मनसि नः । पिबन्तौ तौ यस्मादविदितवधूसंग
रसौ कुमारावद्यापि द्विरदवदनक्रौञ्चदमनौ ॥ ७३ ॥ वहत्य
स्तम्बेरमदनुजकुम्भप्रकृतिभिः समारब्धां मुक्तामणिभिरम
हारलतिकाम् । कुचाभोगो बिम्बाधररुचिभिरन्तःशबलि
प्रतापव्यामिश्रां पुरविजयिनः कीर्त्तिमिव ते ॥ ७४ ॥
स्तन्यं मन्ये तुहिनगिरिकन्ये हृदयतः पयःपारावारः परिवह
सारस्वत इति । दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव यत
वीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिता ॥ ७५ ॥ हरक्रो
ज्वालावलिभिरवलीढेन वपुषा गभीरे ते नाभीसरसि कृतस
मनसिजः । समुत्तस्थौ तस्मादचलतनये धूमलतिका जन
जानीते तव जननि रोमावलिरिति ॥ ७६ ॥ यदेतत्कालिन्द
तनुतरतरङ्गाकृतिशिवे कृशे मध्ये किंचिज्जननि तव तद्भा
सुधियाम् । विमर्दादन्योन्यं कुचकलशयोरन्तरगतं तनू
व्योम प्रविशदिव नाभीकुहरिणीम् ॥ ७७ ॥ स्थिरो गङ्गाव
स्तनमुकुलरोमावलिलताकुलावालं कुण्डं कुसुमशरतेजोहुतभु

रतेर्लीलागारं किमपि तव नाभीति गिरिजे विलद्वारं सिद्धे-
र्गिरिशनयनानां विजयते ॥ ७८ ॥ निसर्गक्षीणस्य स्तनतटभ-
रेण क्लमजुषो नमन्मूर्तेर्नाभौ वलिषु शनकैस्त्रुट्यत इव। चिरं ते
मध्यस्य त्रुटिततटिनीतीरतरुणा समावस्थास्थेम्नो भवतु कुशलं
शैलतनये ॥ ७९ ॥ कुचौ सद्यः स्विद्यत्तटघटितकूर्पासभिदुरौ
कषन्तौ दोर्मूले कनककलशाभौ कलयता। तव त्रातुं भङ्गाद-
लमिति वलग्नं तनुभुवा त्रिधा नद्धं देवि त्रिवलि लवलीवल्लिभिरिव
॥ ८० ॥ गुरुत्वं विस्तारं क्षितिधरपतिः पार्वति निजान्नित-
म्बादाच्छिद्य त्वयि हरणरूपेण विदधे। अतस्ते विस्तीर्णो गुरु-
रयमशेषां वसुमतीं नितम्बप्राग्भारः स्थगयति लघुत्वं नयति
च ॥ ८१ ॥ करीन्द्राणां शुण्डाकनककदलीकाण्डपटलीमुभा-
भ्यामूरुभ्यामुभयमपि निर्जित्य भवती। सुवृत्ताभ्यां पत्युः
प्रणतिकठिनाभ्यां गिरिसुते विजिग्ये जानुभ्यां विबुधकरिकु-
म्भद्वयमपि ॥ ८२ ॥ पराजेतुं रुद्रं द्विगुणशरगर्भौ गिरिसुते
निषङ्गौ जङ्घे ते विषमविशिखो बाढमकृत। यदग्रे लक्ष्यं ते
दशशरफलाः पादयुगलीनखाग्रच्छद्मानः सुरमुकुटशाणैकनि-
शिताः ॥ ८३ ॥ श्रुतीनां मूर्धानो दधति तव यौ शेखरतया
ममाप्येतौ मातः शिरसि दयया धेहि चरणौ। ययोः पाद्यं
पाथः पशुपतिजटाजूटतटिनी ययोर्लाक्षालक्ष्मीररुणहरिचूडा-
मणिरुचिः ॥ ८४ ॥ नमोवाकं ब्रूमो नयनरमणीयाय पदयो-
स्तवास्मै द्वन्द्वाय स्फुटरुचिरसालक्तकरुचे। असूयत्यत्यन्तं यद-
भिहननाय स्पृहयते पशूनामीशानः प्रमदवनकङ्केलितरवे ॥८५॥
मृषा कृत्वा गोत्रस्खलनमथ वैलक्ष्यनमितं ललाटे भर्तारं चर-
णयुगले ताडयति ते। चिरादन्तःशल्यं दहनकृतमुन्मीलित-

वता तुलाकोटिक्वाणैः किलिकिलितमीशानरिपुणा ॥ ८६ ॥
हिमानीहन्तव्यं हिमगिरितटाक्रान्तिचतुरौ निशायां निद्रां
निशि च परभागे च विशदौ । परं लक्ष्मीपात्रं श्रियमपि सृज
न्तौ समयिनां सरोजं त्वत्पादौ जननि जयतश्चित्रमिह कि
॥ ८७ ॥ पदं ते कान्तीनां प्रपदमपदं देवि विपदां कथं नी
सद्भिः कठिनकमठीखर्परतुलम् । कथं वा हस्ताभ्यामुपयमनका
पुरभिदा तदादाय न्यस्तं दृषदि दयमानेन मनसा ॥ ८८ ॥
नखैर्नाकस्त्रीणां करकमलसंकोचशशिभिस्तरूणां दिव्यानां ह
त इव ते चण्डि चरणौ । फलानि स्वस्थेभ्यः किसलयकराग्रे
ददतां दरिद्रेभ्यो भद्रां श्रियमनिशमह्नाय ददतौ ॥ ८९ ॥
कदा काले मातः कथय कलितालक्तकरसं पिबेयं विद्यार्
तव चरणनिर्णेजनजलम् । प्रकृत्या मूकानामपि च कविताका
णतया यदा धत्ते वाणी मुखकमलताम्बूलरसताम् ॥ ९० ॥
पदन्यासक्रीडापरिचयमिवारब्धुमनसश्चरन्तस्ते खेलं भवनक
हंसा न जहति । स्वविक्षेपे शिक्षां सुभगमणिमञ्जीररणितच्छ
लादाचक्षाणं चरणकमलं चारुचरिते ॥ ९१ ॥ गतास्ते मञ्च
द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः शिवः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छद
पटः । त्वदीयानां भासां प्रतिफलनलाक्षारुणतया शरी
शृङ्गारो रस इव दृशां दोग्धि कुतुकम् ॥ ९२ ॥ अराला के
प्रकृतिसरला मन्दहसिते शिरीषाभा गात्रे दृषदिव कठो
कुचतटे । भृशं तन्वी मध्ये पृथुरपि वरारोहविषये जगत्
शंभोर्जयति करुणा काचिदरुणा ॥ ९३ ॥ समानीतः पद्
मणिमुकुरतामम्बरमणिर्भया दास्यस्यान्तस्तिमितकिरणश्रेणि
सृणः । दधाति त्वद्वक्त्रप्रतिफलनमश्रान्तविकचं निरातङ्कश्च

निजहृदयपङ्केरुहमिव ॥ ९४ ॥ कलङ्कः कस्तूरीरजनिकरबिम्बं जलमयं कलाभिः कर्पूरैर्मरकतकरण्डं निबिडितम् । अतस्त्वद्भोगेन प्रतिदिनमिदं रिक्तकुहरं विधिर्भूयोभूयो निबिडयति नूनं तव कृते ॥ ९५ ॥ पुरारातेरन्तःपुरमसि ततस्त्वच्चरणयोः सपर्यामर्यादा तरलकरणानामसुलभा । तथाप्येते नीताः शतमखमुखा सिद्धिमतुलां तव द्वारोपान्तस्थितिभिरणिमाद्याभिरमराः ॥ ९६ ॥ कलत्रं वैधात्रं कतिकति भजन्ते न कवयः श्रियो देव्याः को वा न भवति पतिः कैरपि धनैः । महादेवं हित्वा तव सति सतीनामचरमे कुचाभ्यामासङ्गः कुरवकतरोरप्यसुलभः ॥ ९७ ॥ स्वदेहोद्भूताभिर्घृणिभिरणिमाद्याभिरभितो निषेव्यां नित्ये त्वामहमिति सदा भावयति यः । किमाश्चर्यं तस्य त्रिनयनसमृद्धिं तृणयतो महासंवर्ताग्निर्विरचयति नीराजनविधिम् ॥ ९८ ॥ गिरामाहुर्देवीं द्रुहिणगृहिणीमागमविदो हरेः पत्नीं पद्मां हरसहचरीमादितनयाम् । तुरीया कापि त्वं दुरधिगमनिःसीममहिमा महामाये विश्वं भ्रमयसि परब्रह्ममहिषि ॥ ९९ ॥ समुद्भूतस्थूलस्तनभरमुरश्चारु हसितं कटाक्षे कन्दर्पः कतिचन कदम्बद्युतिवपुः ॥ हरस्य त्वद्भ्रान्तिं मनसि जनयन्ति स्म विमला भवत्या ये भक्ताः परिणतिरमीषामियमुमे ॥ १०० ॥ सरस्वत्या लक्ष्म्या विधिहरिसपत्नो विजयते रतेः पातिव्रत्यं शिथिलयति रम्येण वपुषा । चिरंजीवन्नेव क्षपितपशुपाशव्यतिकरः परब्रह्माभिख्यं रसयति रसं त्वद्भजनवान् ॥ १०१ ॥ निधे नित्यस्मेरे निरवधिगुणे नीतिनिपुणे निराघाटज्ञाने नियमपरचित्तैकनिलये । नियत्या निर्मुक्ते निखिलनिगमान्तस्तुतिपदे निरातङ्के नित्ये निगमय ममापि स्तुतिमिमाम्

॥ १०२ ॥ प्रदीपज्वालाभिर्दिवसकरनीराजनविधिः सुध
सूते चन्द्रोपलजललवैरर्घ्यरचना । स्वकीयैरम्भोभिः सलिलनि
धिसौहित्यकरणं स्वकीयाभिर्वाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुति
यम् ॥ १०३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीम
च्छंकराचार्यविरचितं सौन्दर्यलहरीस्तोत्रं संपूर्णम् ॥

आनंदलहरी ॥ ३७ ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥ भवानि स्तोतुं त्वां प्रभवति चतुर्भि
वदनैः प्रजानामीशानस्त्रिपुरमथनः पंचभिरपि । न षड्भि
सेनानी दशशतमुखैरप्यहिपतिस्तदान्येषां केषां कथय कथमस्मि
न्नवसरः ॥ १ ॥ घृतक्षीरद्राक्षामधुमधुरिमा कैरपि पदैर्विशि
ष्यानाख्येयो भवति रसनामात्रविषयः । तथा ते सौंद
परमशिवदृङ्मात्रविषयः कथंकारं ब्रूमः सकलनिगमागोच
गुणे ॥ २ ॥ मुखे ते तांबूलं नयनयुगले कज्जलकला ललाटे
काश्मीरं विलसति गले मौक्तिकलता । स्फुरत्कांचीशाटीपृथु
कटितटे हाटकमयी भजामस्त्वां गौरीं नगपतिकिशोरीमविरत
॥ ३ ॥ विराजन्मन्दारद्रुमकुसुमहारस्तनतटीनदद्वीणानाद
प्रमदविचलत्कुंडलगणः । नतांगी मातंगी रुचिरगतिभं
भगवती सती शंभोरंभोरुहचटुलचक्षुर्विजयते ॥ ४ ॥ नवीना
र्कभ्राजन्मणिकनकभूषापरिकरैर्वृतांगी सारंगी रुचिरनयनां
कृतशिवा । तडित्पीता पीतांबरललितमंजीरसुभगा ममा
र्णापर्णा निरवधिसुखैरस्तु सुमुखी ॥ ५ ॥ हिमाद्रौ संभूता

ललितकरैः पल्लवयुता सपुष्पा मुक्ताभिर्भ्रमरकलिता चालक-
भरैः । कृतस्थाणुस्थाना मुकुलितलता सूक्तिसरसा रुजां हंत्री
गंत्री विलसति चिदानंदलतिका ॥ ६ ॥ सपर्णामाकीर्णां कति-
पयगुणैः सादरमिह श्रयंत्यन्ये वल्लिं मम तु मतिरेवं विलस-
ति । अपर्णैका सेव्या जगति सकलैर्यत्परिवृतः पुराणोपि
स्थाणुः फलति किल कैवल्यपदवीम् ॥ ७ ॥ विधात्री धर्माणां
त्वमसि सकलोन्माथजननी त्वमर्थानां मूलं धनदमविनिंद्यांघ्रि-
कमलम् । त्वदादिः कामानां जननि कृतकंदर्पविजये सतां मुक्ते-
र्बीजं त्वमसि परमब्रह्ममहिषी ॥ ८ ॥ प्रभूता भक्तिस्ते यदपि
न ममालोलमनसस्त्वया तु श्रीमत्या सदयमवलोक्योहमधुना ।
पयोदः पानीयं दिशति मधुरं चातकमुखे भृशं शंके कैर्वा
विधिभिरनुनीता मम मतिः ॥ ९ ॥ कृपापांगालोकं वितर त-
रसा साधुचरिते न ते युक्तोपेक्षा मयि शरणदीक्षामुपगते ।
न चेदिष्टं दद्यादुपपदमहो कल्पलतिकाविशेषः सामान्यैः कथ-
मितरवल्लीपरिकरैः ॥ १० ॥ महांतं विश्वासं तव चरणपंकेरुह-
युगे निधायान्यन्नैवाश्रितमिह मया दैवतमुमे । तथापि त्वच्चेतो
यदि मयि न जायेत सदयं निरालंबो लंबोदरजननि कं यामि
शरणं ॥ ११ ॥ अयःस्पर्शे लग्नं सपदि लभते हेमपदवीं यथा
रथ्यापाथः शुचि भवति गंगौघमिलितम् । तथा तत्तत्पापैरति-
मलिनमंतर्मम यदि त्वयि प्रेम्णा सक्तं कथमिव न जायेत वि-
मलम् ॥१२॥ त्वदन्यस्मादिच्छाविषयफललाभेन नियमस्त्वम-
र्थानामिच्छाधिकमपि समर्था वितरणे । इति प्राहुः प्राञ्चः
कमलभवनाद्यास्त्वयि मनस्तदासक्तं नक्तं दिवमुचितमीशानि
कुरु तत् ॥ १३ ॥ स्फुरन्नानारत्नस्फटिकमयभित्तिप्रतिफलत्त्व-

दाकारं चंचच्छशधरशिलासौधशिखरम् । मुकुंदब्रह्मेंद्रप्रभृति
रिवारं विजयते तवागारं रम्यं त्रिभुवनमहाराजगृहिणि ॥१४
निवासः कैलासे विधिशतमखाद्याः स्तुतिकराः कुटुंबं त्रैलो
कृतकरपुटः सिंहनिकरः । महेशः प्राणेशस्तदवनिधराधीश
नये न ते सौभाग्यस्य क्वचिदपि मनागस्ति तुलना ॥ १५
वृषो वृद्धो यानं विषमशनमाशानिवसनं स्मशानं क्रीडाभूर्भु
गनिवहो भूषणविधिः । समग्रा सामग्री जगति विदितैव स्म
रिपोर्यदेतस्यैश्वर्यं तव जननि सौभाग्यमहिमा ॥ १६ ॥ अ
पब्रह्मांडप्रलयविधिनैसर्गिकमतिः स्मशानेष्वासीनः कृतभसि
लेपः पशुपतिः । दधौ कंठे हालाहलमखिलभूगोलकृपया भ
त्याः संगत्या फलितमिति कल्याणि कलये ॥ १७ ॥ त्वदी
सौंदर्यं निरतिशयमालोक्य परया भियैवासीद्गंगाजलमयतनु
शैलतनये । नदी तस्यास्ताम्यद्वदनकमलं वीक्ष्य कृपया प्र
ष्ठामातेने निजशिरसि वासेन गिरिशः ॥ १८ ॥ विशालश्री
डद्रवमृगमदाकीर्णघुसृणप्रसूनव्यामिश्रं भगवति तवाभ्यंग
लिलम् । समादाय स्रष्टा चलितपदपांसून्निजकरैः समाधत्ते सृ
विबुधपुरपंकेरुहदृशाम् ॥१९॥ वसंते सानंदं कुसुमितलता
परिवृते स्फुरन्नानाग्रे वै सरसि कलहंसालिसुगले । सखी
खेलंतीं मलयपवनांदोलितजले स्मरेद्यस्त्वां तस्य ज्वरजनित
डापसरति ॥ २० ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री
द्भगवच्छंकराचार्यविरचितानंदलहरी संपूर्णा ॥ ३७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीता ॥ ३८ ॥

॥ गीतामाहात्म्यम् ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥ ॥ श्रीराधारमणाय नमः । धरोवाच । भगवन्परमेशान भक्तिरव्यभिचारिणी । प्रारब्धं भुज्यमानस्य कथं भवति हे प्रभो ॥ १ ॥ विष्णुरुवाच । प्रारब्धं भुज्यमानो हि गीताभ्यासरतः सदा । स मुक्तः स सुखी लोके कर्मणा नोपलिप्यते ॥२॥ महापापादिपापानि गीताध्यानं करोति चेत् क्वचित्स्पर्शं न कुर्वंति नलिनीदलमंबुवत् ॥ ३ ॥ गीतायाः पुस्तकं यत्र यत्र पाठः प्रवर्तते । तत्र सर्वाणि तीर्थानि प्रयागादीनि तत्र वै ॥ ४ ॥ सर्वे देवाश्च ऋषयो योगिनः पन्नगाश्च ये । गोपाला गोपिका वापि नारदोद्धवपार्षदैः ॥ ५ ॥ सहायो जायते शीघ्रं यत्र गीता प्रवर्तते । यत्र गीताविचारश्च पठनं पाठनं श्रुतम् । तत्राहं निश्चितं पृथ्वि निवसामि सदैव हि ॥ ६ ॥ गीताश्रयेऽहं तिष्ठामि गीता मे चोत्तमं गृहम् । गीताज्ञानमुपाश्रित्य त्रीन्लोकान्पालयाम्यहम् ॥ ७ ॥ गीता मे परमा विद्या ब्रह्मरूपा न संशयः । अर्धमात्राक्षरा नित्या स्वानिर्वाच्यपदात्मिका ॥ ८ ॥ चिदानंदेन कृष्णेन प्रोक्ता स्वमुखतोऽर्जुनम् । वेदत्रयी परानंदा तत्त्वार्थज्ञानसंयुता ॥ ९ ॥ योऽष्टादशजपो नित्यं नरो निश्चलमानसः । ज्ञानसिद्धिं स लभते ततो याति परं पदम् ॥ १० ॥ पाठेऽसमर्थः संपूर्णे ततोऽर्धं पाठमाचरेत् । तदा गोदानजं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥ ११ ॥ त्रिभागं पठमानस्तु गंगास्नानफलं लभेत् । षडंशं जपमानस्तु सोमयागफलं लभेत् ॥ १२ ॥ एकाध्यायं

तु यो नित्यं पठते भक्तिसंयुतः । रुद्रलोकमवाप्नोति ग
भूत्वा वसेच्चिरम् ॥ १३ ॥ अध्यायं श्लोकपादं वा नित्यं
पठते नरः । स याति नरतां यावन्मन्वंतरं वसुंधरे ॥ १४
गीतायाः श्लोकदशकं सप्त पंच चतुष्टयम् । द्वौ त्रीनेकं त
वा श्लोकानां यः पठेन्नरः ॥ १५ ॥ चंद्रलोकमवाप्नोति व
णामयुतं ध्रुवम् । गीतापाठसमायुक्तो मृतो मानुषतां व्र
॥ १६ ॥ गीताभ्यासं पुनः कृत्वा लभते मुक्तिमुत्तमा
गीतेत्युच्चारसंयुक्तो म्रियमाणो गतिं लभेत् ॥ १७ ॥ गीता
श्रवणासक्तो महापापयुतोऽपि वा । वैकुंठं समवाप्नोति विष्णु
सह मोदते ॥ १८ ॥ गीतार्थं ध्यायते नित्यं कृत्वा कर्म
भूरिशः । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो देहांते परमं पदम् ॥ १
गीतामाश्रित्य बहवो भूभुजो जनकादयः । निर्धूतक
लोके गीता याताः परं पदम् ॥ २० ॥ गीतायाः पठनं
माहात्म्यं नैव यः पठेत् । वृथा पाठो भवेत्तस्य श्रम एव
हृतः ॥ २१ ॥ एतन्माहात्म्यसंयुक्तं गीताभ्यासं करोति
स तत्फलमवाप्नोति दुर्लभां गतिमाप्नुयात् ॥ २२ ॥
उवाच । माहात्म्यमेतद्गीताया मया प्रोक्तं सनातन
गीतान्ते च पठेद्यस्तु यदुक्तं तत्फलं लभेत् ॥ २३ ॥
श्रीवाराहपुराणे श्रीगीतामाहात्म्यं संपूर्णम् ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

ॐ परमात्मने नमः ॥ श्रीगोपालकृष्णाय नमः ॥ ॐ
श्रीभगवद्गीतामालामंत्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः । अ
छंदः । श्रीकृष्णः परमात्मा देवता । अशोच्यानन्वशो

प्रज्ञावादांश्च भाषस इति बीजम् । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति कीलकम् । नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः । न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति तर्जनीभ्यां नमः । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्यो-ऽशोष्य एव चेति मध्यमाभ्यां नमः । नित्यः सर्वगतः स्थाणु-रचलोऽयं सनातन इत्यनामिकाभ्यां नमः । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः । नाना-विधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः । इति करन्यासः । अथ हृदयादिन्यासः । नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इति हृदयाय नमः । न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति शिरसे स्वाहा । अच्छे-द्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति शिखायै वषट् । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति कवचाय हुम् । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति नेत्रत्रयाय वौषट् । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति अस्त्राय फट् ॥ श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोगः॥ ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं व्यासेन ग्रथितां पुरा-णमुनिना मध्येमहाभारतम् । अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टा-दशाध्यायिनीमंब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥ नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविंदायतपत्र-नेत्र । येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥ प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये । ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥ सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा

गोपालनंदनः । पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीता
महत् ॥ ४ ॥ वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् । देवकी
मानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥ भीष्मद्रोणतटा जय
जला गांधारनीलोत्पला शल्यग्राहवती कृपेण वहनी क
वेलाकुला । अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्त
सोत्तीर्णा खलु पांडवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६ ॥ पा
शर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगंधोत्कटं नानाख्यानक
हरिकथासंबोधनाबोधितम् । लोके सज्जनषट्पदैरहरहः
थमानं मुदा भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे
मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् । यत्कृपा
वंदे परमानंदमाधवम् ॥ ८ ॥ यं ब्रह्मावरुणेंद्ररुद्रमरुतस्तु
दिव्यैः स्तवैर्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंति यं साम
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो यस्यां
विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥ इति ध्यान

धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥ संजय उवा
दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा । आचार्यमुप
राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य
चमूम् । व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि । युयुधानो वि
द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशि
वीर्यवान् । पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् । सौभद्रो द्रौप

सर्वे एव महारथाः ॥ ६ ॥ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम । नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥ भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः । अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥ अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥ अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः । भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥ ११ ॥ तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः । सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ । माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः । पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥ अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः । नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः । धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते । सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः । प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते । अर्जुन उवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥

यावदेतान्निरीक्ष्येऽहं योद्धुकामानवस्थितान् । कैर्मया स
योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं
एतेऽत्र समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकी
॥ २३ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाके
भारत । सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् । उवाच पा
पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पा
पितॄनथ पितामहान् । आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्
सखींस्तथा ॥ २६ ॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि । त
न्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥ कृप
परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृ
स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥ सीदंति म
गात्राणि मुखं च परिशुष्यति । वेपथुश्च शरीरे मे रोमह
जायते ॥ २९ ॥ गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥ नि
चानि च पश्यामि विपरीतानि केशव । न च श्रेयोऽनुपश्
मि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न
राज्यं सुखानि च । किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जी
तेन वा ॥ ३२ ॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखा
च । त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः । मातु
श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४ ॥ एत
हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन । अपि त्रैलोक्यराज्य
हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्

प्रीतिः स्याज्जनार्दन । पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः
॥ ३६ ॥ तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् । स्वजनं
हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥ यद्यप्येते न
पश्यंति लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च
पातकम् ॥ ३८ ॥ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये प्रण-
श्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभि-
भवत्युत ॥ ४० ॥ अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥ संकरो
नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च । पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिं-
डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥ उत्सन्न-
कुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन । नरके नियतं वासो भवती-
त्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता
वयम् । यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥ यदि
मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे
क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनः
संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् । विसृज्य सशरं चापं शोकसंवि-
ग्नमानसः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिपत्सु ब्रह्मवि-
द्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम
प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥

॥ संजय उवाच ॥ तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्ष-
णम् । विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥ श्रीभ-
गवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यं मा स्म
पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते । क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परं
॥ ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं
मधुसूदन । इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४
गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः
॥ ६ ॥ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढ
ताः । यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि
त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥ न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद् यच्छो
मुच्छोषणमिंद्रियाणाम् । अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सु
णामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा
हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप । न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा
तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे । गत
सूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥ न त्वेवाहं
नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः । न चैव न भविष्यामः
वयमतः परम् ॥ १२ ॥ देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौ
जरा । तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥ मात्रा
स्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनि
त्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥ यं हि न व्यथयंत्येते पु
पुरुषर्षभ । समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । उभयोरपि
दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥ अविनाशि तु तद्विद्धि
येन सर्वमिदं ततम् ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति
॥ १७ ॥ अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः । अना-
शिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥ य एनं वेत्ति
हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं
हंति न हन्यते ॥ १९ ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं
भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥ वेदाविनाशिनं नित्यं य
एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम्
॥ २१ ॥ वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति
नरोऽपराणि.। तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति
नवानि देही ॥ २२ ॥ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति
पावकः । न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्वगतः
स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥ अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयम-
विकार्योऽयमुच्यते । तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि
॥ २५ ॥ अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ॥
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥ जातस्य हि
ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं
शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥ अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि
भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः । आश्च-
र्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात्सर्वाणि भूतानि
न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकं
पितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते॥३१
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रि
पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्य
संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापम
प्स्यसि ॥३३॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्यया
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥ भयाद्रणा
परतं मंस्यंते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्य
लाघवम् ॥ ३५ ॥ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिता
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥ हतो
प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् । तस्मादुत्तिष्ठ कौं
युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभाला
जयाजयौ । ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८
एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु । बुद्ध्या यु
यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥ नेहाभिक्रमनाशो
प्रत्यवायो न विद्यते । स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते म
भयात् ॥ ४० ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
शाखाह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥ यामि
पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्य
स्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्म
प्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बु
समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगु

भवार्जुन। निर्द्वंद्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्॥४५॥
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके। तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्म-
णस्य विजानतः॥ ४६॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदा-
चन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि॥ ४७॥
योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय। सिद्ध्यसिद्ध्योः
समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥ ४८॥ दूरेण ह्यवरं कर्म
बुद्धियोगाद्धनंजय। बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः
॥ ४९॥ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते। तस्माद्योगाय
युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्॥५०॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं
त्यक्त्वा मनीषिणः। जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम्
॥५१॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति। तदा गंतासि
निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च॥ ५२॥ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा
स्थास्यति निश्चला। समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि
॥५३॥ अर्जुन उवाच॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य
केशव। स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम्॥ ५४॥
श्रीभगवानुवाच॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनो-
गतान्। आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥ ५५॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः। वीतरागभयक्रोधः
स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥ ५६॥ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य
शुभाशुभम्। नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५७॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः। इंद्रियाणींद्रियार्थे-
भ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥ ५८॥ विषया विनिवर्तंते निरा-
हारस्य देहिनः। रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥५९॥
यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः। इंद्रियाणि प्रमाथीनि

हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥ तानि सर्वाणि संयम्य युक्त
आसीत मत्परः । वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठि
॥ ६१ ॥ ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते । संगात्
जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधाद्भवति
संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो
बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानि
द्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते । प्रसन्नचेतसो ह्या
बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥ नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्त
भावना । न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ॥६६
इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्र
वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि
सर्वशः । इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८
या निशा सर्वभूतनां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्र
भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥ आपूर्यमाणमचल
प्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशं
सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥ विहाय कामान्
सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शांति
धिगच्छति ॥ ७१ ॥ एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य
विमुह्यति । स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२
इति श्रीम० सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धि
नार्दन । तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे । तदेकं वद निश्चि

येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोके-
ऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्तो मयानघ । ज्ञानयोगेन सां-
ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥ न कर्मणामनारंभान्नै-
ष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति
॥ ४ ॥ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते
ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥ कर्मेंद्रियाणि संयम्य
य आस्ते मनसा स्मरन् । इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः
स उच्यते ॥ ६ ॥ यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥ नियतं कुरु
कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसि-
द्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः ।
तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ९ ॥ सहयज्ञाः प्रजाः
सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्ट-
कामधुक् ॥ १० ॥ देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥ इष्टान्भोगान्हि
वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते
स्तेन एव सः ॥ १२ ॥ यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकि-
ल्बिषैः । भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥
अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः । यज्ञाद्भवति पर्जन्यो
यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरस-
मुद्भवम् । तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः । अघायुरिंद्रियारामो
मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृ-
प्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते॥१७॥

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । न चास्य सर्वभू
कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥ तस्मादसक्तः सततं कार्यं
समाचर । असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । लोकसंग्रहमेव
संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवे
जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥ न
पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यं
एव च कर्मणि ॥ २२ ॥ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्य
द्रितः । मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् । संकरस्य च
स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥ सक्ताः कर्मण्यविद्वां
यथा कुर्वंति भारत । कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्र
॥ २५ ॥ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् । जोषये
र्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥ प्रकृतेः क्रिय
णानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमि
मन्यते ॥२७॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः । गु
गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥ प्रकृतेर्गुणसंमू
सज्जंते गुणकर्मसु । तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचाल
॥ २९ ॥ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा । नि
शीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥ ये मे मत
नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः । श्रद्धावंतोऽनसूयंतो मुच्यंते ते
कर्मभिः ॥ ३१ ॥ ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मत
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ सदृशं
स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः

करिष्यति ॥ ३३ ॥ इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥ श्रेयान्स्व-
धर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः
परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥ अर्जुन उवाच । अथ केन प्रयु-
क्तोऽयं पापं चरति पूरुषः । अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव
नियोजितः ॥ ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध
एष रजोगुणसमुद्भवः । महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरि-
णम् ॥ ३७ ॥ धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च । यथो-
ल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥ आवृतं ज्ञानमेतेन
ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च
॥ ३९ ॥ इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । एतैर्विमो-
हयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥ तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ
नियम्य भरतर्षभ । पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्
॥ ४१ ॥ इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः । मनसस्तु
परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥ एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा
संस्तभ्यात्मानमात्मना । जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरास-
दम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूप० कर्मयोगो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्य-
यम् । विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥ एवं परंप-
राप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः
परंतप ॥ २ ॥ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥ अर्जुन
उवाच । अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेत-

द्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥ श्रीभगवानु
वाच । बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । तान्य
वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥ अजोऽपि सन्नव्ययात्
भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्
मायया ॥ ६ ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ परित्रा
णाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्था
संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं
वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽ
॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः । बह
ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥ ये यथा मां प्रप
तांस्तथैव भजाम्यहम् । मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्व
॥ ११ ॥ कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः । क्षि
हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्वर्ण्यं म
सृष्टं गुणकर्मविभागशः । तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तार
व्ययम् ॥ १३ ॥ न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृ
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥
ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं
पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्य
मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभा
॥ १६ ॥ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अक
र्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥ कर्मण्यकर्म
पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स यु
कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥ यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्प

र्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥
त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः । कर्मण्यभिप्रवृत्तो-
ऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २० ॥ निराशीर्यतचित्तात्मा
त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्
॥ २१ ॥ यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः । समः
सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥ गतसंगस्य
मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः । यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रवि-
लीयते ॥ २३ ॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥ दैवमेवापरे
यज्ञं योगिनः पर्युपासते । ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति
॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति । शब्दा-
दीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥ सर्वाणींद्रियक-
र्माणि प्राणकर्माणि चापरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदी-
पिते ॥ २७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे । स्वाध्या-
यज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥ अपाने जुह्वति
प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामप-
रायणाः ॥ २९ ॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥ यज्ञशिष्टामृ-
तभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् । नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतो-
ऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो
मुखे । कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप । सर्वं कर्माखिलं पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन
सेवया । उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ॥ येन भूतान्यशे
द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वे
पापकृत्तमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्व
र्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥ नहि ज्ञानेन सदृशं प
त्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि वि
॥ ३८ ॥ श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः । ज्ञा
लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चा
धानश्च संशयात्मा विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति न परो
सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥ योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछि
संशयम् । आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ॥ ४१ ॥
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः । छित्त्वैनं सं
योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भग० ज्ञान
ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्यो
शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयस
वुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥
ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति । निर्द्वं
महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ सांख्ययोगौ पृथग्बा
प्रवदंति न पंडिताः । एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फ
॥ ४ ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥ संन्या
महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न

णाधिगच्छति ॥ ६ ॥ योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा
जितेंद्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् । पश्यञ्शृण्व-
न्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्ण-
न्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन्
॥ ९ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥ १० ॥ कायेन मनसा
बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि । योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वाऽऽ-
त्मशुद्धये ॥ ११ ॥ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमा-
प्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते
॥ १२ ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे
पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥ न कर्तृत्वं न कर्माणि
लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते
॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञाने-
नावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ॥ १५ ॥ ज्ञानेन तु तदज्ञानं
येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्प-
रम् ॥ १६ ॥ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः । गच्छं-
त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसंपन्ने
ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समद-
र्शिनः ॥ १८ ॥ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥ न प्रहृ-
ष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् । स्थिरबुद्धिरसंमूढो
ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्या-
त्मनि यत्सुखम् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते । आद्यंतवंतः
कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥ शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्
शरीरविमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः
॥ २३ ॥ योंऽतःसुखोंऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः । स योगी
ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥ लभंते ब्रह्मनिर्वाण-
मृषयः क्षीणकल्मषाः । छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते
रताः ॥ २५ ॥ कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥ स्पर्शा-
न्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः । प्राणापानौ समौ कृत्वा
नासाभ्यंतरचारिणौ ॥ २७ ॥ यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरा-
यणः । विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा
मां शांतिमृच्छति ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्भग० संन्यासयोगो नाम
पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति
यः । स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्नचाक्रियः ॥ १ ॥
यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव । न ह्यसंन्यस्तसं-
कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म
कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥
यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते । सर्वसंकल्पसंन्यासी
योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥ उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानम-
वसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥
बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः । अनात्मनस्तु
शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥ जितात्मनः प्रशांतस्य प-

मात्मा समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः
॥ ७ ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः । युक्त इत्यु-
च्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासी-
नमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु । साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते
॥ ९ ॥ योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी
यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य
स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशो-
त्तरम् ॥ ११ ॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥ समं काय-
शिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिश-
श्चानवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते
स्थितः । मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४ ॥
युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः । शांतिं निर्वाणप-
रमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥ नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति
न चैकांतमनश्नतः । न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन
॥ १६ ॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु । युक्तस्वप्नाव-
बोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥ यदा विनियतं चित्त-
मात्मन्येवावतिष्ठते । निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते
तदा ॥ १८ ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्रोपरमते
चित्तं निरुद्धं योगसेवया । यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि
तुष्यति ॥ २० ॥ सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥ यं लब्ध्वा
चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिन्स्थितो न

दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥ तं विद्याद्दुःखसंयोग-
वियोगं योगसंज्ञितम् । स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्ण-
चेतसा ॥ २३ ॥ संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥ शनैःशनैरुपर-
मेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि
चिंतयेत् ॥ २५ ॥ यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥ प्रशांतमनसं
ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् । उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम्
॥ २७ ॥ युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः । सुखेन
ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं
सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः
॥ २९ ॥ यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं
न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥ सर्वभूतस्थितं
यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी
मयि वर्तते ॥ ३१ ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२ ॥
अर्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन
मधुसूदन । एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम्
॥ ३३ ॥ चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् । तस्याहं
निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥ श्रीभगवानुवा-
च ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् । अभ्यासेन तु
कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥ असंयतात्मना योगो
दुष्प्राप इति मे मतिः । वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमु-
पायतः ॥ ३६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो

योगाच्चलितमानसः । अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण
गच्छति ॥ ३७ ॥ कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे
संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः । त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता
न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थ नैवेह
नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते । नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात
गच्छति ॥ ४० ॥ प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः
समाः । शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं
लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते
पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ॥४३॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः । जिज्ञासुरपि योगस्य
शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकि-
ल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः । कर्मि-
भ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥ योगिना-
मपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे
युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता० अध्यात्मयोगो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंज-
न्मदाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह
भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चि-
द्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः

॥ ३ ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥ पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ । जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् । बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥ बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥ ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते ॥१४॥ न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः । माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥ चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥१६॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७ ॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा

सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥ यो यो
यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां
श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्त-
स्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान्
॥ २२ ॥ अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान्देव-
यजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तं व्यक्ति-
मापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः । परं भावमजानंतो ममाव्ययमनु-
त्तमम् ॥ २४ ॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥ वेदाहं
समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मां
तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप ॥ २७ ॥ येषां त्वंतगतं
पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् । ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढ-
व्रताः ॥ २८ ॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये । ते
ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९ ॥ साधि-
भूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां
ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां ज्ञानयोगो
नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषो-
त्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥ अधि-
यज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं
ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं
ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः

कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥ अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥ अंतकाले च
मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति
नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥ यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते
कलेवरम् । तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्ध्य च । मय्यर्पितमनोबुद्धि-
र्मामेवैष्यस्यसंशयम् ॥ ७ ॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्य-
गामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥
कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः । सर्वस्य
धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥ प्रयाण-
काले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव । भ्रुवोर्मध्ये
प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥
यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः । यदिच्छंतो
ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि
संयम्य मनो हृदि निरुद्ध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थि-
तो योगधारणाम् ॥ १२ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्माम-
नुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः
पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥ मामुपेत्य पुनर्जन्म
दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवंति महात्मानः संसिद्धिं परमां
गताः ॥ १५ ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुगप-
र्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रां तां तेऽहोरात्रविदो
जनाः ॥ १७ ॥ अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे ।

रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥ भूतग्रामः स
एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरा-
गमे ॥ १९ ॥ परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥ अव्यक्तो-
ऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तंते तद्धाम
परमं मम ॥ २१ ॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वन-
न्यया । यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यांति तं
कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः
षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो
जनाः ॥ २४ ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणाय-
नम् । तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्ति-
मन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥ नैते सृती पार्थ जानन्
योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन
॥ २७ ॥ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्
॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता० योगशास्त्रेऽक्षरब्रह्मयोगो ना-
माष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसू-
यवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १ ॥
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् । प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं
सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥ अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य
परंतप । अप्राप्य मां निवर्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥ मया

ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥ न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् । भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥ यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥ सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥ प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः । भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥ न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय । उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥ मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥ अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२ ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३ ॥ सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः । नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४॥ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५ ॥ अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् । मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥ पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः । वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक् साम यजुरेव च ॥ १७ ॥ गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् । प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥ तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च । अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते । ते
पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान्॥२०॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते ॥ २१ ॥
अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियु-
क्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२ ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्ता
यजंते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकम्
॥ २३ ॥ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च । न तु
मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते ॥ २४ ॥ यांति देवव्रता
देवान् पितॄन्यांति पितृव्रताः । भूतानि यांति भूतेज्या यांति
मद्याजिनोऽपि माम् ॥ २५ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे
भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः
॥ २६ ॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्त-
पस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥ शुभाशुभफलैरेवं
मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः । संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपै-
ष्यसि ॥ २८ ॥ समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९ ॥ अपि
चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मंतव्यः स-
म्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्व-
च्छांतिं निगच्छति । कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रण-
श्यति ॥ ३१ ॥ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयो-
नयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम्
॥ ३२ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा । अनि-
त्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३ ॥ मन्मना भव

मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं
मत्परायणः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता० राजविद्याराज-
गुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं
वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां
महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥ यो मामजमनादिं च वेत्ति लोक-
महेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवो
भावो भयं चाभयमेव च ॥४॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं
यशोऽयशः । भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा । मद्भावा मानसा जाता
येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥ एतां विभूतिं योगं च मम यो
वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजंते मां
बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः
परस्परम् । कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यंति च रमंति च ॥ ९ ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं
येन मामुपयांति ते ॥ १० ॥ तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं
तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११ ॥
अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । पुरुषं
शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ ॥ आहुस्त्वामृषयः
सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव
ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥ सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।

नहि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४ ॥ स्वयमे-
वात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम । भूतभावन भूतेश देवदेव
जगत्पते ॥ १५ ॥ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥ कथं
विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् । केषु केषु च भावेषु
चिंत्योऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं
च जनार्दन । भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्
॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि दिव्या
ह्यात्मविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे
॥ १९ ॥ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः । अहमा-
दिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च ॥ २० ॥ आदित्यानामहं
विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् । मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं
शशी ॥ २१ ॥ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणां
शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् । वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः
शिखरिणामहम् ॥ २३ ॥ पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ
बृहस्पतिम् । सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि
स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां
च नारदः । गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः॥२६॥
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेंद्राणां
नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥ आयुधानामहं वज्रं धेनूनाम-
स्मि कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः॥२८॥
अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् । पितॄणामर्यमा

चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां
कालः कलयतामहम् । मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षि-
णाम् ॥ ३० ॥ पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झपाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥ सर्गाणा-
मादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः
प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥ अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासि-
कस्य च । अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् । कीर्तिः श्रीर्वाक्च
नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्साम तथा
साम्नां गायत्री छंदसामहम् । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां
कुसुमाकारः ॥ ३५ ॥ द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥ वृष्णीनां
वासुदेवोऽस्मि पांडवानां धनंजयः । मुनीनामप्यहं व्यासः
कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥ दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि
जिगीपताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम्
॥ ३८ ॥ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन । न तदस्ति
विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥ नांतोऽस्ति मम
दिव्यानां विभूतीनां परंतप । एप तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्वि-
स्तरो मया ॥ ४० ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥ अथवा
बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता० विभूतियोगो
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अर्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञि-
तम् । यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥ भवा-
प्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया । त्वत्तः कमलपत्राक्ष
माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं
परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे
त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य
मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि
नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥ पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ
मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् । मम देहे गुडाकेश
यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव
स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥
संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयन-
मनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्
॥ १० ॥ दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् । सर्वाश्चर्य-
मयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवे-
द्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः
॥ १२ ॥ तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देव-
देवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥ ततः स विस्मयाविष्टो
हृष्टरोमा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत
॥ १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वां-
स्तथा भूतविशेषसंघान् । ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वा-

नुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां
सर्वतोऽनंतरूपम् । नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वे-
श्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजो-
राशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् । पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्
दीप्तानलार्कद्युदिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥ अनादिमध्यांतमनंतवी-
र्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् । पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वते-
जसा विश्वमिदं तपंतम् ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः । दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोक-
त्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥ अमी हि त्वां सुरसंघा
विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति । स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षि-
सिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् । बहूदरं
बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥ २३ ॥
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् । दृष्ट्वा
हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥
दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि । दिशो
न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः । भी-
ष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः
॥ २७ ॥ यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा
द्रवंति । तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्राण्यभिविज्व-
लंति ॥ २८ ॥ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय
समृद्धवेगाः । तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्राणि
समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥ लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्सम-
ग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः
प्रतपंति विष्णो ॥ ३० ॥ आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमो-
ऽस्तु ते देववर प्रसीद । विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं न हि
प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः
॥ ३२ ॥ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं
समृद्धम् । मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसा-
चिन् ॥ ३३ ॥ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्या-
नपि योधवीरान् । मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युद्ध्यस्व
जेताऽसि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥ संजय उवाच ॥ एत-
च्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी । नमस्कृत्वा
भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥
अर्जुन उवाच ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्य-
नुरज्यते च । रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च
सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥ कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे
ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे । अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदस-
त्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य

परं निधानम् । वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्व-
मनंतरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं
प्रपितामहश्च । नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि
नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते
सर्वत एव सर्व । अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि
ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण
हे यादव हे सखेति । अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादा-
त्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहार-
शय्यासनभोजनेषु । एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये
त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य
पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् । न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३ ॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय
कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् । पितेव पुत्रस्य सखेव
सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वं
हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे । तदेव मे
दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव । तेनैव
रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शि-
तमात्मयोगात् । तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न
दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥ न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न
तपोभिरुग्रैः । एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरु-
प्रवीर ॥ ४८ ॥ मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं
घोरमीदृङ्ममेदम् । व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपं

मिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥ संजय उवाच ॥ इत्यर्जुनं वासुदेव-
स्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः । आश्वासयामास च
भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥ अर्जुन
उवाच ॥ दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन । इदानीमस्मि
संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम । देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं
दर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न
चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च
तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः
संगवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म० विश्वरूपदर्शनं नामै-
कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अर्जुन उवाच ॥ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपा-
सते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपा-
सते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥ ये त्वक्षरम-
निर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥ सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं
ध्रुवम् ॥ ३ ॥ संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः । ते
प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥ क्लेशोऽधिकतरस्ते-
षामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहव-
द्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥ ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य
मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ॥ ६ ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ

मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय। निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥ अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोपि मयि स्थिरम्। अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव। मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥ अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः। सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते। ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छांतिरनंतरम् ॥ १२ ॥ अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च। निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥ संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः। मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः। हर्पामर्पभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः। सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति। शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेपु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित्। अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते। श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥ इति श्रीमद्भ० भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

अर्जुन उवाच ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥ (अयं प्रक्षिप्तः) श्रीभग-
वानुवाच ॥ इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो
वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि
सर्वक्षेत्रेषु भारत । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत् । स च यो यत्प्र-
भावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥ ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदो-
भिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च । इंद्रियाणि दशैकं च
पंच चेंद्रियगोचराः ॥ ५ ॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चे-
तना धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं
स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥ इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव
च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥ असक्ति-
रनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टो-
पपत्तिषु ॥ ९ ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥ अध्यात्मज्ञाननि-
त्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतो-
ऽन्यथा ॥ ११ ॥ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥ सर्वतः पाणिपादं
तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति
॥ १३ ॥ सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्व-
भृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥ बहिरंतश्च भूतानामचरं
चरमेव च । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ १५ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १७ ॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥ पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥ उपद्रष्टानुमंता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥ ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना । अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥ अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥ यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥२६॥ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥ यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौंतेय न

करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं
नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा
कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञान-
चक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यांति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भ० क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्या-
यः ॥ १३ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां
ज्ञानमुत्तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः
॥ १ ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि
नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च ॥ २ ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म
तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् । संभवः सर्वभूतानां ततो भवति
भारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥ सत्त्वं रजस्तम
इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः । निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनम-
व्ययम् ॥ ५ ॥ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुख-
संगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥ रजो रागात्मकं
विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन
देहिनम् ॥ ७ ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥ सत्त्वं सुखे
संजयति रजः कर्मणि भारत । ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे
संजयत्युत ॥ ९ ॥ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥ सर्वद्वारेषु

देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं
सत्वमित्युत ॥ ११ ॥ लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः
स्पृहा । रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च । तमस्येतानि जायंते
विवृद्धे कुरुनंदन ॥ १३ ॥ यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति
देहभृत् । तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥ रजसि
प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते । तथा प्रलीनस्तमसि मूढयो-
निषु जायते ॥ १५ ॥ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्विकं निर्मलं
फलम् । रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥
सत्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो
भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वं गच्छंति सत्वस्था मध्ये
तिष्ठंति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः
॥ १८ ॥ नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणे-
भ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥ गुणानेतान-
तीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् । जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तो-
ऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥ अर्जुन उवाच ॥ कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणा-
नेतानतीतो भवति प्रभो । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणान-
तिवर्तते ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं
च मोहमेव च पांडव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि
कांक्षति ॥ २२ ॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तंत इत्येव योऽवतिष्ठति नेंगते ॥ २३ ॥ समदुःखसुखः
स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिं-
दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारि-
पक्षयोः । सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समती-
त्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम-
मृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य
च ॥ २७ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गी॰ गुणत्रयविभागयोगो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्य-
यम् । छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तंति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥
निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥
न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः । यद्गत्वा न निव-
र्तंते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥ ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः
सनातनः । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति
वायुर्गंधानिवाशयात् ॥ ८ ॥ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं
घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥ उत्क्रा-
मंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् । विमूढा नानुपश्यंति
पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥ यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्म-

न्यवस्थितम् । यतंतोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥११॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा । पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥ सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासू० पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् । दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता । भवंति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥ दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधाया-

सुरी मता। माशुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥५॥ द्वौ
भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च। दैवो विस्तरशः प्रोक्त
आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरा-
सुराः। न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥ अस-
त्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्। अपरस्परसंभूतं किमन्यत्काम-
हैतुकम् ॥८॥ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः। प्रभ-
वंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥ काममाश्रित्य दुष्पूरं
दंभमानमदान्विताः। मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान्प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः
॥१०॥ चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः। कामोपभोगप-
रमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥ आशापाशशतैर्बद्धाः काम-
क्रोधपरायणाः। ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥
इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम्। इदमस्तीदमपि मे
भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये
चापरानपि। ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया। यक्ष्ये
दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥ अनेकचि-
त्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः। प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति
नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदा-
न्विताः। यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥ अहं-
कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः। मामात्मपरदेहेषु
प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु
नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव
कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिम् ॥ २० ॥ त्रिविधं नरकस्येदं

द्वारं नाशनमात्मनः । कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥ एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासू० दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अर्जुन उवाच ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः ॥ तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥ यजंते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥ ४ ॥ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः । दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥ कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः । मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥ आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥ आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् । उच्छिष्टमपि

चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥ अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥ ११ ॥ अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् । इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥ विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः । अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तंते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः । दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः ॥ २५ ॥ सद्भावे साधुभावे च सदि-

त्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते । कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता० श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच ॥ संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥ त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥ निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम । त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥ यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥ एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् । स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन । संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥ नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥अनिष्टमि-
ष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न
तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥ पंचैतानि महाबाहो कारणानि
निबोध मे । सांख्ये कृतांते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३॥
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्
चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥ १४ ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रा-
रभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः ॥१५॥
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न
स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न
लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबध्यते ॥ १७ ॥
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति
त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥ ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुण-
भेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं
विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथ-
ग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥ यत्तु
कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्ता-
मसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥ नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामे-
प्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः । क्रियते बहुलायासं तद्रा-
जसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥ अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरु-
षम् । मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥ मुक्त-
संगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः
कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो

हिंसात्मकोऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु । प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये । बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्विकी ॥ ३० ॥ यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसा वृता । सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥ धृत्या यया धारयते मनःप्राणेंद्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी ॥ ३३ ॥ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन । प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ॥ ३६ ॥ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥ यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४० ॥ ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥ शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म

स्वभावजम् ॥४२॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥ कृषिगोरक्षवा-
णिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि
स्वभावजम् ॥४४॥ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥ ४५ ॥ यतः प्रवृ-
त्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं
विंदति मानवः ॥ ४६ ॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्व-
नुष्ठितात् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥
सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् । सर्वारंभा हि दोषेण
धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा
विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे । समासेनैव
कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो
धृत्यात्मानं नियम्य च । शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्यु-
दस्य च ॥ ५१ ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥ अहंकारं बलं
दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् । विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय
कल्पते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥ भक्त्या
मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो
ज्ञात्वा विशते तदनंतरम् ॥ ५५ ॥ सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो
मद्व्यपाश्रयः । मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥
चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः । बुद्धियोगमुपाश्रित्य
मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादा-

त्तरिष्यसि । अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥ ५८ ॥ यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे । मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥ स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा । कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ॥६२॥ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया । विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः । इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥ इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन । न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥ य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति । भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः । भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥ श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः । सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा । कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत । स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं

॥ ॐ ॥

मंगलम्. (१)

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः। सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ॥१॥ नारायणं पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्र पराशरं च। व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविंद योगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ २ ॥ श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम्। तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्संततमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम्। नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् ॥ ४ ॥ शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम्। सूत्रभाष्यकृतौ वंदे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥५॥

॥ श्री आत्मचिंतनम् ॥ (२)

ॐ परमात्मने नमः॥ अहं ब्रह्मास्मित्यनुभवं वदति शिष्यः॥ अहमेव परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् ॥ इति स्यान्निश्चयान्मुक्तो बद्ध एवान्यथा भवेत् ॥१॥ अहमेव परं ब्रह्म न चाहं ब्रह्मणः पृथक् ॥ इत्येवं समुपासीत ब्राह्मणो ब्रह्मणि स्थितः ॥२॥ अहमेव परं ब्रह्म निश्चितं चित्तचिंत्यताम् ॥ चिद्रूपत्वादसंगत्वादबाध्यत्वात्मयत्नतः ॥ ३ ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं चैतन्यं च निरंतरम् ॥ तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कथं वर्णाश्रमी भवेत् ॥४॥ अहं ब्रह्मास्मि यो वेद स सर्वं भवति त्विदम् ॥ नाभूत्या ईशते देवास्तस्यात्मैषां भवेद्धि सः ॥५॥ अ-

न्योसावहमन्योस्मीत्युपास्तेयोन्यदेवता ॥ न स वेद नरो
ब्रह्म स देवानां यथा पशुः ॥६॥ अहं देवो न चान्योस्मि
ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् ॥ सच्चिदानंदरूपोहं निर्विकल्पस्वभा-
ववान् ॥७॥ आत्मानं सततं ब्रह्म संभाव्य विहरंति ये ॥ न
तेषां दुष्कृतं किंचिद्दुष्कृतोत्था न चापदः ॥८॥ आत्मानं सततं
ब्रह्म संभाव्य विहरेत्सुखम् ॥ संसारे गतसारे यस्तस्य दुःखं
न जायते ॥९॥ क्षणं ब्रह्माहमस्मीति यः कुर्यादात्मचिंतनम् ।
स महापातकं हन्यात्तमः सूर्योदयो यथा ॥१०॥ अज्ञाना
द्ब्रह्मणो जातमाकाशं बुद्बुदोपमम् ॥ आकाशाद्वायुरुत्पन्नो वा-
योस्तेजस्ततः पयः ॥ अंभसः पृथिवी जाता ततो व्रीहियवा-
दिकम् ॥११॥ पृथिव्यप्सु पयो वन्हौ वन्हिर्वायौ नभस्यसौ ।
नभोप्यव्याकृते तच्च शुद्धे शुद्धोऽस्म्यहं हरिः ॥ १२ ॥ अं
विष्णुरहं विष्णुरहं विष्णुरहं हरिः ॥ कर्तृभोक्त्रादिकं सर्वं त
विद्योत्थमेव च ॥१३॥ अच्युतोहमनंतोहं गोविंदोहमहं हरिः ।
आनंदोहमशेषोहमजोहममृतोस्म्यहं ॥१४॥ नित्योहं निर्विक-
ल्पोहं निराकारोहमव्ययः ॥ सच्चिदानंदसंदोहः पररूपोस्म्य
सदा ॥१५॥ ब्रह्मैवाहं न संसारी मुक्तोहमिति भावयेत् ॥ अ
श्नुवन्भावयितुं वाक्यमेतत्सदाभ्यसेत् ॥१६॥ ध्यानयोगे
कमासाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ षण्मासाभ्यासयोगेन सर्वं पा
व्यपोहति ॥१७॥ संवत्सरकृताभ्यासात्सिद्ध्यष्टकमवाप्नुयात्
यावज्जीवंसदाभ्यासाज्जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ १८॥ नाहं
देहो न च प्राणो नेंद्रियाणि तथैव च ॥ न मनोहं न बुद्धि
नैव [illegible] ॥१९॥ [illegible]

स्तथानिलः ॥ न चाकाशो न शब्दश्च न च स्पर्शस्तथा रसः ॥२०॥ नाहं गंधो न रूपं च न मायाहं न संसृतिः॥ सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्छिव एवास्मि केवलम् ॥२१॥ अकर्ताहमभोक्ताहमसंगः परमेश्वरः ॥ सदा मत्सन्निधानेन चेष्टते सर्वमिंद्रियम् ॥२२॥ आदिमध्यांतमुक्तोहं न बद्धोहं कदाचन ॥ स्वभावनिर्मलः शुद्धः स एवाहं न संशयः ॥२३॥ सर्वज्ञोहमनंतोहं सर्वगः सर्वशक्तिमान् ॥ आनंदः सत्यबोधोहमिति ब्रह्मानुचिंतनम् ॥२४॥ अयं प्रपंचो मिथ्यैव सत्यं ब्रह्माहमद्वयम् ॥ अत्र प्रमाणं वेदांता गुरवोनुभवस्तथा ॥२५॥ मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥२६॥ ब्रह्मैवाहं न संसारी न चाहं ब्रह्मणः पृथक् ॥ नाहं देहो न मे देहः केवलोहं सनातनः ॥२७॥ इति श्रीमदात्मचिंतनं संपूर्णम् ॥

॥ श्री दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् ॥ (३)

ॐ परमात्मने नमः ॥ विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजांतर्गतं पश्यन्नात्मनि मायया बहिरिवोद्भूतं यथा निद्रया ॥ यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाद्वयं तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥१॥ बीजस्यांतरिवांकुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनर्मायाकल्पितदेशकालकलना वैचित्र्यचित्रीकृतम् ॥ मायावीव विजृंभयत्यपि महायोगीव यः स्वेच्छया तस्मै श्री० ॥२॥ यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थकं भासते साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् ॥ यत्साक्षात्करणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवांभोनिधौ तस्मै

श्री० ॥ ३ ॥ नानाछिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पंदते ॥ जानामीति तमेव भांतमनुभात्येतत्समस्तं जगत्तस्मै श्री० ॥४॥ देहं प्राणमपींद्रियाण्यपि चलं बुद्धिं च शून्यं विदुः स्त्रीबालांधजडोपमास्त्वहमिति भ्रांता भृशं वादिनः ॥ मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे तस्मै श्री० ॥५ ॥ राहुग्रस्तदिवाकरेंदुसदृशो मायासमाच्छादनात् सन्मात्रः करणोपसंहरणतो योऽभूत्सुषुप्तः पुमान् ॥ प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञायते तस्मै श्री० ॥ ६ ॥ बाल्यादिष्वपिजाग्रदादिषु तथा सर्वास्ववस्थास्वपि व्यावृत्तास्वनुवर्त्तमानमहमित्यंतः स्फुरंतं सदा ॥ स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतां यो भद्रया मुद्रया तस्मै श्री० ॥७॥ विश्वं पश्यति कार्यकारणतया स्वस्वामिसंबंधतः शिष्याचार्यतया तथैव पितृपुत्राद्यात्मना भेदतः ॥ स्वप्ने जाग्रति वा य एष पुरुषो माया परिभ्रामित स्तस्मै श्री० ॥८॥ भूरंभांस्यनलोनिलोंबरमहर्नाथो हिमांशुः पुमानित्याभाति चराचरात्मकमिदं यस्यैव मूर्त्यष्टकं ॥ नान्यत् किंचन विद्यते विमृशतां यस्मात्परस्माद्विभोस्तस्मै श्री० ॥९॥ सर्वात्मत्वमिति स्फुटीकृतमिदं यस्मादमुष्मिँस्तवे तेनास्य श्रवणात्तथार्थमननाद्ध्यानाच्च संकीर्तनात् ॥ सर्वात्मत्वमहाविभूतिसहितं स्यादीश्वरत्वं स्वतः सिध्येत्तत्पुनरष्टधा परिणतं चैश्वर्यमव्याहतं श्री० ॥१०॥ इति श्रीमच्छंकराचार्य विरचितं दक्षिणामूर्ति स्तोत्रम् ॥

અભિપ્રાયો.

श्री अमदावाद संस्कृत पाठशाळाना प्रधान अध्यापक व्याकरणा-
चार्य पंडित श्री प्रसिद्धनारायणमिश्र शास्त्रीजी लखे छेः—

श्री ब्रह्मर्षि पण्डित हरेराम शर्माजी !

आपका ज्ञानचिन्तामणि ग्रन्थको देखा, इसमें सुललित गद्य-
पद्योंका उत्तम संग्रह एसा है कि जो भक्ति तथा ज्ञानद्वारा मोक्ष-
विषयकी इच्छाको उत्पन्न करता है, आशा है कि अनेक भग-
वद्भक्त गण इस चिन्तामणिकेद्वारा ज्ञान लाभ करेंगे । इति.

भवत्संकलितं वेदान्तसमुच्चयनामधेयं ग्रन्थरत्नं वेदान्ताभ्या-
सिनां तत्त्वज्ञानेच्छूनां मुमुक्षूणाञ्चातीवोपकारकम् । एतस्मिन्ग्रन्थे
ऽप्येतादृशो विषयो यो न ह्लादयति मनो विशेषेण तत्त्वज्ञानिनाम् ।
अत्र च श्रीमद्भगवद्गीताया ब्रह्मसूत्राणां च निवेशो विशेषेण ...
त्वमभिवर्द्धयति योजयति परं चेतो विदुषां तत्त्वज्ञानाङ्कुरमुत्पादयति
च स्तोत्रपाठरसिकानां भगवद्भक्तिमतां सताम् । शोभनाक्षरर...
णामेतादृशपुस्तकानां संग्रहे भवतां श्रमः सफलः स्यादित्याशासे ।

सुप्रसिद्ध वेदान्तअभ्यासी श्रीयुत नर्मदाशंकरभाई जणावे छे—

ब्रह्मर्षि हरेरामशर्मणा संगृहितो—" वेदान्तसमुच्चय "—नाम
ग्रन्थो मदवलोकनार्थं संपादकेन प्रेषितोऽवेक्षितश्चमया ॥

वेदान्तशास्त्रस्य परमं रहस्यं प्रस्थानत्रय्यां निहितमिति वि-
श्रितस्य तस्य दिव्यनिधेराविष्कारः श्रीमद्भगवत्पूज्यपादैर्भाष्यादि-
ग्रन्थैः कृतः ... विचारयात्रिमहर्षिर्भाष्य...

बन्धरत्नैस्तत्त्वजिज्ञासूनां हृदयमण्डलानि मंडितानीति सुविदित-
तत्संस्कृतवाङ्मयरसिकानाम् ॥

ये पुण्यशीलारेनां प्रकरणसुमनोमालां श्रद्धया सततं कण्ठे
हन्ति तेषां तत्त्वज्ञानोद्भूत आमोदः परिस्फुरतीति विषये न
ऽपि शंकानुभवशीलानां महात्मनां मनःसु ॥

इमानि प्रकरणकुसुमानि इतस्ततः विक्षिप्तान्यवलोक्य, मह-
प्रयासेनावचित्य ब्रह्मर्षिहरेरामशर्मणा मालारूपेण संगृहीतानि
वेदान्त समुच्चय"—नामके ग्रन्थे ॥ अध्यात्मशास्त्ररहस्यजिज्ञासु-
रेष समुच्चयः, अवश्यं संपादनीयः स्वाध्यायनियमेन अभ्यसनी-
श्चेति मे प्रतिभाति ॥

વિદ્વદ્વર બ્રહ્મર્ષિ પંડિત શ્રી હરેરામ શર્મા.

આપનો પત્ર તથા તે પહેલાં આપનો "શ્રી જ્ઞાન ચિંતામણિ" ગ્રંથ
યા સમય મળ્યાં છે. મારે અખંડ પ્રવાસમાં ફરવાનું હોવાથી હું આપના
સ્તકને અદ્યાપિ અવલોકી શકો નથી, અને જુન માસમાં અમદાવાદ
છો ફરૂં ત્યાં સુધી તેવી નિવૃત્તિ મળવા સંભવ નથી. આપનો ગ્રંથ આ-
તતઃ મેં જોયો છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ધર્મમય જીવનં ગા-
નાને ઇચ્છનાર સ્ત્રી વા પુરૂષને તેમાંથી આત્મોદ્ધારનાં ઉત્તમ સાધનો મળી
વવા સંભવ છે. હાલ એટલુંજ હું જણાવી શકું તેમ છે.

સુરત. તા. ૮–૮–૧૫

અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજના માજી પ્રિન્સીપાલ રા. બા. કમળાશંકરભાઇનો અભિપ્રાય.

બ્રહ્મર્ષિ પંડિત શ્રી હરેરામ સુજ્ઞરામ શર્મા વિરચિત.

જ્ઞાન ચિંતામણિ

આ પુસ્તકમાં ભક્તિ કાવ્યોનો સારો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.
પ્રારંભમાં બોધદાયક, નિવૃત્તિમાર્ગસૂચક અત્યુત્તમ હિત વાક્યો છે. પછી

કૃષ્ણરામ, નરસિંહ મહેતા, ધીરાભક્ત, અખા, પ્રીતમદાસ વગેરેનાં પ્રગ
છે. નિવૃત્તપરાયણ વાચકવર્ગને એ કાવ્યો ઘણાં આનન્દદાયક થયા વિ
રહેશે નહિ. પ્રવૃત્તિના આધુનિક ક્લેશમય જીવનમાં થોડો વખત આ
ઉત્તમ કાવ્યો વાંચવાથી તેટલો સમય પણ મન મલિનતાથી મુક્ત થ
ઉચી ભૂમિકામાં વિહરશે.

શ્રીમન્ બ્રહ્મર્ષિ હરેશમ શર્માએ પ્રસિદ્ધ કરેલો वेदान्तसमुच्च
જોયો. શ્રીમચ્છંકરાચાર્યના લઘુગ્રન્થો–विवेक चूडामणि, उपदेशसाहस्री
आनन्दलहरी, शतश्लोकी, ઇત્યાદિ, તેમજ चर्पटपञ्जरिका, साधन
पञ्चक, मोहमुद्गर, हस्तामलक વગેરે સ્તોત્રો, श्रीमद्भगवद्गीता त
उत्तरगीता આ બધા વેદાન્તના મુખ્ય ગ્રન્થોનો એકત્ર સમુચ્ચય પ્રસિદ્ધ ક
મુમુક્ષુવર્ગનું અતિ કલ્યાણ કર્યું છે. પુસ્તક નિર્ણયસાગરમાં ઉત્તમ રીતે છપા
છે. આશા છે કે વેદાન્ત વાક્યોમાં આનન્દ માનનાર તથા વેદાન્ત સ્તોત્રો
પાઠ કરનાર વાચકવર્ગ આ પુસ્તકનો લાભ લઇ પરિશ્રમ સફળ કરશે. આ
રંભમાં શ્રીમચ્છંકરાચાર્યની છબી છે તે પણ ભાવિક વાચકને ઘણી પ્રિય થ

અમદાવાદ તા. ૧૦ મી ઑગસ્ટ ૧૯

અમદાવાદ ગવર્મેન્ટ હાઇસ્કુલના માજી હેડ માસ્તર અને સુપ્રસિ
સાક્ષર શ્રીયુત કેશવલાલભાઇ ધ્રુવ જણાવે છેઃ—

પુનઃપુનઃ આવર્તન અને મનનથી સ્વરૂપાનુસંધાન થવામાં वेदान्त समुच्च
બહુ ઉપકારક છે. એમાં અનેક સુપ્રસિદ્ધ પ્રકરણો સમાવ્યાં છે. भगवद्गीता
અને ब्रह्मसूत्रના સંગ્રહથી પ્રસ્તુત પુસ્તક નિત્ય પાઠને માટે પણ ઉપયોગી છે.

બ્રહ્મર્ષિ પંડિત શ્રી હરેશમ શર્મા કૃત.

જ્ઞાન ચિંતામણિમાં કૃષ્ણરામ, પ્રીતમ, ધીરો, અખો, નરસિંહ, વગે
રેનો સંગ્રહ છે, તે ઉપરાંત એમાં ત્રણેક ગદ્ય લેખ છે તે પણ વાંચવા
અને વિચારવા યોગ્ય છે. કૃષ્ણરામ મહારાજની કવિતા ઘણી ખરી પહેલ
વહેલીજ પ્રસિદ્ધ થાય છે; તે જીજ્ઞાસુને આનંદ આપશે.

અમદાવાદ. તા. ૨૯–૫–૧૯૧૫.

રા. રા. ભાઇશંકર નાનાભાઈ સોલીસીટર સાહેબ લખે છેઃ—

આપે "શ્રી જ્ઞાન ચિંતામણિ" ગ્રંથમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિઓની કવિતાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે તેમાં આપે એકજ ઉદ્દેશ રાખ્યો છે ને તે એકે આપે મેળવેલા જ્ઞાનનો બોધ સહેલાઇથી ગ્રહસ્થાશ્રમિઓને ય અને તેમાં હું આપને યશ મળો એમ ઇચ્છું છું. એ આપના સંગ્રહનું ને મનનનું ફળ આપને તો મળીજ ચુક્યું છે એ વાત આપે પ્રારંભમાં ાપે જે હિત શિક્ષા માલિકાની રચના કરી છે તે પુરતી સાબીતી આપે . આપનો પરિશ્રમ જોઇ હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું અને મારી ખાતરી કે એનું મનન વરને ઘણુંજ ઉપયોગી થઇ પડશે.

આબુરોડ. તા. ૧૮–૫–૧૫.

સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીયુત શીઘ્રકવિ સંઘવી નગીનદાસ
પુરૂષોત્તમદાસનો અભિપ્રાયઃ—

જ્ય શ્રી બ્રહ્મર્ષિ પંડિત શ્રી હરેરામ શર્મા.

નમસ્કારપૂર્વક નિવેદન કરવાનું કે આપનો સંગ્રહેલો "શ્રી જ્ઞાન-ચિંતામણિ" ગ્રંથ મેં અવલોક્યો છે. તેમાંના વિષય ઉત્તમ મર્યાદા-થાપક છે.

આ જમાનામાં હિન્દુસંતાનોને પોતાના સદાચાર અને શિષ્ટાચારનું રક્ષણ કરવાની જે અતિ આવશ્યકતા છે, તે જોતાં આપનો ગ્રંથ એક તી સુકાતાં સુકાતાં વખતસર પડેલા વર્ષાદના જેવો છે. જન સમાજને ંતિ છે કે આ ગ્રંથનો લાભ લેઇ તેઓ પોતાના ધર્મ અને દેશની ખા-ર હિંદુનાં લક્ષણ જાળવી રાખી પોતાનું પોત ગુમાવશે નહિ, તોજ ન્નતિ અને શ્રેયસ્ની પ્રાપ્તિ થશે.

અમદાવાદ. તા. ૧૯ મી મે સને ૧૯૧૫.

રા. રા. જેઠાલાલ ચીમનલાલ સ્વામીનારાયણ, એમ. એ. લખે છે:-

(પ્રોફેસર ઓફ મેથેમેટીક્સ, ગુજરાત કૉલેજ, અમદાવાદ.)

બ્રહ્મર્ષિ પંડિત શ્રી હરેરામ સુન્નરામ શર્મા.

તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલો "શ્રી જ્ઞાન ચિંતામણિ" નામનો ગ્રંથ અવ[લો]કનાર્થે મળ્યો છે. જણાવતાં આનન્દ થાય છે કે આ પુસ્તકમાં મહાત્મા[ઓ]નાં ઉત્તમ પદોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, જેના વાચનથી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યની અભિવૃદ્ધિ થઈ મનુષ્ય ઇહ પરત્ર પોતાનું શ્રેય સાધી શ[કે] છે. નરસિંહમેહેતા, ધીરાભક્ત, અખો દયારામ વિગેરે સુપ્રસિદ્ધ કવિઓએ ગુંથેલાં ભજનો પણ સારા પ્રમાણમાં આપ્યાં છે. વળી હિત શિક્ષાનાં એ[ક] એક વચનો એક લાખની કિંમતનાં છે. દાખલા તરીકે નીચેની કહેવ[ત] "માત્ર પુસ્તકો ભણવા જાણવાથીજ પંડિત થવાતું નથી, પણ તદનુસા[ર] યથાર્થ વર્તન કરવાથી પંડિત થવાય છે."

એકંદર પુસ્તક દરેક મુમુક્ષુએ સંગ્રહ કરવા યોગ્ય છે. સારા કા[ગળ] ઉપર છપાવેલું છે અને ટાઇપ પણ મોટા હોવાથી વાંચકને સુલભતા [થાય] તેમ છે. અમે આવું ઉપયોગિ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા માટે બ્રહ્મર્ષિને ધન્યવા[દ] આપીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાતની કદરદાન પ્ર[જા] તેનો સારો આવકાર આપશે. એજ.

મોરબી, શ્રાવણ વદી ૯, સંવત ૧૯૭[૧]

વે. શા. સં. મહા મહોપાધ્યાય શીઘ્ર કવીશ્વર

શાસ્ત્રીજી શંકરલાલનો અભિપ્રાય.

ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉપદેશક, નીતિદર્શક, ઇશ્વરભક્તિવર્ધક અને સન્માર્ગ દર્શક પ્રાચીન તથા અર્વાચીન મહા કવિઓની કવિતાઓ લોકોની દૃષ્ટિ આગ[ળ] મૂકવી એજ ઉત્તમોત્તમ ઉપાય છે, અને તે ઉપાય આપે આ "જ્ઞાન[ચિંતામણિ]

તામણિ" છપાવી લોકોના કલ્યાણનું ઉદ્ધાર થવાનું સાધન સહેલું કરી આપ્યું છે.

"જ્ઞાનચિંતામણિ" એ જેવું નામ છે તેવાજ તેમાં ગુણ છે; તે ગ્રંથ વાંચવાથી અજ્ઞાનીને પણ જરૂર જ્ઞાનમાં ભક્તિ થયા વગર રહે નહિ એમ મારૂં માનવું છે. ટુંકામાં જ્ઞાનચિંતામણિ તે ખરેખર જ્ઞાનચિંતામણિજ છે. વિશેષ શું લખું ? ઈશ્વર તે સત્કૃત્યનું ફળ આપને આપો.

તેમજ વેદાંતસમુચ્ચય પ્રસિદ્ધ કરીને પણ આપે અતિ ઉત્તમ લોક સેવા બજાવી છે એવું મારૂં માનવું છે, કારણ કે શ્રી શંકરાચાર્યે રચેલાં એટલાં બધાં પુસ્તકો સાથે કયાંથી મળી શકે. ઈશ્વર તે સત્કૃત્યનું ફળ આપને આપો. તથાસ્તુ.

જામનગર.

"ભારતમાર્તંડ વિદ્યાવાચસ્પતિ" વે. શા. સં. શાસ્ત્રીજી હાથીભાઇ લખે છેઃ—

'શ્રી જ્ઞાનચિંતામણિ'માં ગુજરાતી પદો તથા કૃષ્ણરામ જેવા કવિઓની માર્મિક કવિતાઓની સાથે નરસિંહ મહેતાનાં અને કંઇ અભિનવ જણાતાં પદો પણ સદ્બોધદાયક છે. શિક્ષાઓ બધી સર્વને આ કલિકાલના વ્યામોહમાંથી જાગૃતિ આપે તેવી છે.

'વેદાન્તસમુચ્ચય'માં શ્રીમદ્ભગવત્પૂજ્યપાદપ્રણીત સ્તોત્રોનો તથા પ્રકરણ ગ્રંથોનો સારો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તે સાથે ઉપદેશસહસ્રી જેવા અને વ્યાસસૂત્ર જેવા ગ્રંથો મૂલ માત્ર પણ મનનોપયોગી નાખવામાં આવ્યા છે. એકંદરે આપનો આ પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે.

ભાવનગર. તા. ૨૭-૮-૧૫

પ્રોફેસર જે. જે. કણીઆ લખે છે:—

ગ્રંથ હજી બરાબર વાંચી ગયો નથી, પણ જેટલો ભાગ જોયો છે તે પરથી જણાય છે કે સારગ્રાહક વાચક વર્ગને એમાંથી "ધર્મ" નાં સાધનો તથા નીતિનાં સાધનો ન્યૂનાધિક અંશે પ્રાપ્ત થયા વિના રહે તેમ નથી.

આશા છે કે પ્રજાવર્ગ તરફથી એ "જ્ઞાનચિંતામણિ" ગ્રંથનો યોગ્ય સત્કાર થશે.

વડોદરા, તા. ૩૧ ઓગષ્ટ ૧૯૧૫

દીવાન સાહેબ હરગોવિંદ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળા જણાવે છે:—

ધર્મજીજ્ઞાસુઓને બ્રહ્મર્ષિ પંડિત શ્રી હરેરામ શર્મા કૃત જ્ઞાનચિંતામણિ ઉપયોગી થઇ પડશે. તેમાં કૃષ્ણુરામ મહારાજની અપ્રસિદ્ધ કવિતા વાંચવા લાયક છે. એ સિવાય પ્રીતમ, ધીરો, અખો, નરસિંહ, કબીર વગેરેની થોડી થોડી પ્રસાદી આપી છે તે સારી છે. વળી ગદ્યમાં આપેલ હિતશિક્ષા ૧૦૮, મુમુક્ષુકંઠાભરણ અને જ્ઞાનભૂમિકાના લેખ મનન કરવા યોગ્ય છે.

વડોદરા.

સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીયુત હીરાલાલભાઇ શ્રોફ લખે છે:—

આપનું રચેલું "જ્ઞાનચિંતામણિ" હું જોઇ ગયો છું. તેથી મને અત્યંત સંતોષ પ્રાપ્ત થયો છે: વિશેષે કરીને આપના ગદ્ય લેખો વાંચીને મને ઘણો આનંદ થયો છે. આજકાલનાં નવીન સંસ્કારી સ્ત્રી પુરૂષોને કદાચ તે બ્યાવહારિક અને હાલના દેશ કાળને અનુકૂળ નહીં લાગે તો તે સ્વાભાવિક છે, પણ સત્ય તે સત્યજ છે. સત્ય-વાસ્તવિક સત્ય-દેશકાલાતીત હોઈ સર્વ દેશકાળમાં અખંડ એક રસ રહે છે, અને સરલ પણ સચોટ ભાષામાં આપના અનુભવની સાક્ષી પુરતાં કેટલાંક તત્ત્વો એવી તો સરસ રીતે મુક્યાં છે કે તે વાંચ્યાથી અધિકારીને તો લાભ થયા વિના રહેશે

રહે. આ ભાગદ્વારા આપે જીજ્ઞાસુ અને મુમુક્ષુ અધિકારીયો ઉપર અત્યંત ઉપકાર કર્યો છે.

કાવ્ય વિભાગના સંબંધમાં ખાસ શ્રીકૃષ્ણુરામ મહારાજનાં કાવ્યો દૃષ્ટિ ખેંચે છે. અત્યાર સુધીમાં એમનાં બહુજ થોડાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આપના સંગ્રહમાં એમનાં ઘણાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો મુદ્રિત કરીને આપે ગૂર્જર સાહિત્ય ઉપર ઘણો ઉપકાર કર્યો છે.

વડોદરા, અમદાવાદી પોળ તા. ૧૮-૮-૧૫

શ્રીયુત લલિત આ પ્રમાણે લખે છે:—

મને તો એ પુસ્તક બહુજ કામે લાગ્યું છે. તેમાંથી ભજનો લલકારૂં છું ને અનેક રસપિપાસુઓને સંભળાવું છું. પણ મારા જેવા ભજનીનેજ બહુ ભાગે એ પ્રિય થઇ પડે તેવું છે, ને તેટલા પૂરતું સાદર થાય તો તે કાંઈ ઓછી પરમાર્થ સેવા નથી. જૂનાં ને જૂની ઢબનાં ભજન કીર્તનોના રસ પ્રવાહનાં સ્નાન પાનની મજા તો માણે તેજ જાણી શકે.

"જ્ઞાનચિંતામણિ"માં આત્મગુંજનની સૂરાવટ ઘણે સ્થળે જામે છે ને તેજ વાત તેના રસગ્રાહકોને પૂરતી આકર્ષક છે.

મુંબાઇ. તા. ૧૯-૮-૧૫

સાક્ષર શ્રીયુત તનસુખરામભાઈ ત્રિપાઠી લખે છે:—

આપનો આ પ્રયાસ સ્તુત્ય અને બહુ લોકોપકારક છે. વર્તમાન કાળમાં બહુ ગ્રંથો ઇંદ્રિયોના સ્વાભાવિક વિનિપાતને પોષે એવા વિષયોથી ભરિત છપાય છે, ત્યારે આપનો ગ્રંથ તે મહાદોષને અંકુશમાં લાવવા સહાયભૂત થાય તેવો છે.

સારા વાચનની ઇચ્છા રાખનારાઓએ આ ગ્રંથ અવશ્ય સંગ્રહણીય છે.

મુંબઈ. તા ૧૯-૪-૧૫.

રા. રા. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઇ નાણાવટી, બી. એ. એલ એલ. બી.
સોલીસીટર લખે છેઃ—

આપે મોકલાવેલો "જ્ઞાનચિંતામણિ" નામનો ગ્રંથ ઉપર ઉપરથી વાંચ્યો. એમાંનાં ઘણાં ખરાં પદો સનાતન ધર્મને અનુસરીને લખાયલાં છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળીને જ્ઞાન અને ભક્તિદ્વારા મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે છે એ જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર સજ્જનોને એ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી થઇ પડશે સામાન્ય મનુષ્યોને ગદ્ય કરતાં પદ્ય વાંચવાનું પ્રિય લાગે છે તે નિયમથી "જ્ઞાનચિંતામણિ"નો લાભ સર્વ લઇ શકશે.

કૃષ્ણરામનાં ભજનો સો વર્ષ પહેલાં લખાયલાં જણાય છે, અને તેથી તેમાં ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધિપર હાલના જેવું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી એ સ્વાભાવિક છે.

સાન્તાક્રુઝ. તા. ૭-૮-૧૫

શ્રીયુત હીમતલાલભાઇ અંજારીયા લખે છેઃ—

કૃષ્ણરામનાં અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો તેમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે તે એક સારી સેવા સમજું છું. ઋષિરાજના નામનાં પણ સારી સંખ્યામાં છે અને તે પણ મેં અન્યત્ર જોયાં હોય એવું મને યાદ નથી. બીજાં પણ ઘણાં અને જીજ્ઞાસુને સારૂં વાંચન પૂરૂં પાડે તેવાં કાવ્યો એ સંગ્રહમાં છે, અને તેથી તેનો સારો ઉપયોગ થશે એમ આશા રાખું છું.

હું તેનો ખચીત ઉપયોગ કરીશ એટલું કહી શકું.

સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી,
એમ. એ. એલ. એલ. બી.

મોડર્ન રીવ્યુના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં પોતાનો અભિપ્રાય અંગ્રેજીમાં આપે છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર આ પ્રમાણે છે.

આ (પુસ્તક) ઘણે ભાગે કવિતાઓનો સંગ્રહ છે. પુસ્તકમાં કેટલુંક ગદ્ય પણ છે, અને તે નરસિંહમેહેતા, દયારામ, અખો, ધીરો, પ્રીતમ, દલપતરામ જેવા વિખ્યાત કવિઓ, અને એક કૃષ્ણરામ મહારાજ, જે એવા બીજાઓ જેટલા પ્રસિદ્ધ નથી, છતાં જેણે ઘણુંજ સારૂં લખ્યું છે, તેવાઓના ગ્રંથોમાંથી ઉતારેલા છે. આ સંગ્રહનો ઉદ્દેશ ઉપદેશક અને રંજક છે, અને તે એવી સારી રીતે કરવામાં આવ્યો છે કે વાંચનારને પુસ્તક હાથમાં લેવાથી લાભ થાય, અને થોડાક નવરાશના વખતનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય.

વાર્તાવારિધિ માસિકના અધિપતિ શ્રીયુત ગણપતરામભાઈ લખે છેઃ-

'શ્રી જ્ઞાનચિંતામણિ" ગ્રંથ કદ ડેમી, આઠ પેજી, ૩૫૨ પૃષ્ઠ, સારી છાપ, જાડા કાગળ અને પાકું મજબુત પુઠું એવા આ ધર્મ લેખનો સત્કાર કરતાં અપૂર્વ આનંદ ઉપજે છે. સંગ્રાહકે આ પુસ્તકમાં "હિતશિક્ષા રત્ન માલિકા"ના મથાળા નીચે અનેક ધર્મ નીતિ તત્વનાં સિદ્ધાંતો ગદ્યમાં આપ્યાં છે અને ત્યાર બાદ * * * પદ્યમાં તેવાં જ તત્વો આપવા સ્તુત્ય શ્રમ સેવ્યો છે; ઉપરાંત શ્રી કૃષ્ણરામ, પ્રીતમ, ધીરો, અખો, દયારામ, નરસિંહ આદિ ધર્મપ્રિય ભક્તોનાં પદ્યોનો સંગ્રહ કર્યો છે.

ગ્રન્થો ગમે તેવા તો સંખ્યાબંધ પ્રકટ થાય અને હોંસથી વંચાય, પરંતુ એ સ્વકર્તવ્યનું ભાન કરી સન્માર્ગ સ્થાપનાર સદ્ગ્રંથો જો તે ન હોય તો તે મોરના પિંછા સમાન જ શોભારૂપ છે. વાસ્તવ કંઇ કામના નહીંજ. આ ગ્રંથ બોધક અને નીતિધર્મદર્શક હોઇ પ્રત્યેક ધર્મપ્રિય કુટુંબે સંગ્રહવા યોગ્ય છે. અને આવો સારો ઉત્તમ ધર્મગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવામાં જનસમુચ્ચય ઉપર પંડિત શ્રી હરેરામે એક સારો ઉપકાર કર્યો છે.

આજ સંગ્રાહકનાં બીજાં પુસ્તકો.

સ્તોત્રસમુચ્ચયઃ	....	....	....	૦-
શ્રીજ્ઞાનચિંતામણિઃ	....	....	....	૨-
બ્રહ્મકર્મસમુચ્ચયઃ	....	....	....	૦-
સદાચારસમુચ્ચયઃ	....	....	....	૨